

લવાજમ હજી ન મોકલાવ્યું હોય તો તરતજ મોકલાવી આપો.

‘સુવાસ’ કાર્યાલય
રાવપુરા; વડોદરા.

નિવેદન

૧. લવાજમ—

ચાર મહિના થયાં ‘સુવાસ’ ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશી ચૂક્યું છે. છતાં હજી, વારંવારની વિનંતિઓ છતાં, કેટલાક ગ્રાહકોનાં નવા વર્ષનાં લવાજમ નથી મળ્યાં. આ ગ્રાહક-બંધુઓને અમે ફરીફરીને વિનંતિ ફરીએ છીએ કે તેઓ અમને વી. પી. કે પત્રવ્યવહારના નાહક અર્થમાં ન ઉતારતાં, તરતજ પોતાનાં લવાજમ મનીઓર્ડરથી મોકલાવી આપે. અને જેમની, નવા વર્ષનાં લવાજમ ભરવાની ઇચ્છા જ ન હોય તેઓ, તેમણે સ્વીકારી લીધેલા ચાર અંકની કિંમત પેટે, અમને રૂ. ૧-૧-૦ મોકલાવી આપી તરતજ ના જણાવે.

આ મહિનાથી ગ્રાહકોને નવા વર્ષની ‘સુવાસ’ ડાયરી-લેટ મોકલવાનું શરૂ થાય છે. જેમનાં લવાજમ મનીઓર્ડરથી મળી જશે તેમને તરતજ તે ભેટ મોકલાવી અપાશે.

વી. પી. ની પ્રથા ગ્રાહકને અને અમને બંનેને નુકશાનકર્તા-ગ્રાહકને ત્રણ આનાનો વધારે અર્થ, અમને તે પાછું ફરવાનો ભય-છે. પરંતુ જે ગ્રાહકો વી. પી. થી જ નાણાં મોકલાવવાનું પસંદ કરતા હોય તેઓ તે લખી જણાવશે તો તેમને તરતજ વી. પી. કરાશે.

૨. વ્યવસ્થા-નિયમિતતા—

અત્યારસુધી ‘સુવાસ’ હિંદુ મહિનાઓની ગણતરીએ પ્રગટ થતું હતું. પણ તેમાં પોસ્ટખાતું, બજેટો તે લવાજમોની વાર્ષિક ગણતરી વગેરે વ્યવસ્થા જળવવાને અંગ્રેજી મહિના સાથે પણ મેળ સાચવી રાખવો પડતો હતો. આમ થવાથી ‘સુવાસ’ તારીખોમાં કંઈક પાછળ પડી ગયું. જ્યારે પોસ્ટના કાયદા પ્રમાણે રજીસ્ટર્ડ પત્રો માટે તારીખની નિયમિતતા અનિવાર્ય છે. એટલે અમારે માટે માસિકને હવે અંગ્રેજી મહિનાની ગણતરી પર મૂકવું જરૂરી બન્યું છે.

હવેથી અમે અમારી મૂળ પાંચમી તારીખે જ દરેક અંક નિયમિત રીતે બહાર પાડવાનું ઠેરવ્યું છે. આવાણ મહિનાનો આ અંક સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં પ્રગટ થાય છે. અને હવે પછીના દરેક અંક પણ અંગ્રેજી તારીખોને નિયમિત રહી પાંચમી તારીખે રવાના થઈ જશે.

૩. લાભ-વિશિષ્ટતા—

ગમે તે મહિનાથી ‘સુવાસ’ ના ગ્રાહક બની શકાય છે.

‘સુવાસ’ નો નમૂનાનો અંક પત્ર લખી જણાવનારને વિનામૂલ્ય મોકલવામાં આવે છે.

દરેક વિષયના લેખને આ માસિકમાં સ્થાન અપાય છે. પણ અભ્યાસપૂર્ણ છતાં સુવાચ્ય, સરળ અને રસિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે. જેડણી સંબંધમાં વિદ્યાપીઠના કાશને અનુસરવું.

‘સુવાસ’ માં પ્રગટ થતા દરેક લેખના લેખકને, જે પુરસ્કાર સ્વીકારવાની તેમની ઇચ્છા હશે તો, પાના દીઠ આઠ આનાથી એક રૂપિયા સુધી પુરસ્કાર અપાશે. આવો પુરસ્કાર મેળવવા માટે લેખકે ‘સુવાસ’ ના ‘લેખકમંડળ’ માં જોડાવું જોઈએ. એ મંડળમાં જોડાવાથી લેખકો ભેટ, પુસ્તક-પ્રકાશન, ‘સલાહકાર-મંડળ’ માં પ્રતિનિધિત્વ વગેરે અનેક લાભો મેળવી શકે છે. મંડળમાં જોડાવા માટે ‘સુવાસ’ પર એક સર્વાંગસુંદર લેખ જ મોકલવાનો રહે છે. દરેક લેખકને તેમના પ્રગટ થતા લેખની પાંચ નકલ તે ‘સુવાસ’ ના ચાલુ અંક મોકલાય છે.

‘સુવાસ’ ને એક યા ખીજી રીતે સહાયક બનવા ઇચ્છતા ‘મિત્રમંડળ’ કે ‘વાચક મંડળ’ના સભ્યોને ભેટ તેમજ આકર્ષક ધનામો અપાય છે. એક કે એકથી વધુ ગ્રાહકો બનાવી મોકલનાર વ્યક્તિ ‘સુવાસ’ ના ‘મિત્રમંડળ’ માં જોડાઈ શકે છે. ‘સુવાસ’ ના લેખકો, ગ્રાહકો, કે મિત્રો, પ્રગટ થએલા તરતના અંકો પર દર ત્રણ મહિને પોતાનો અભિપ્રાય કે સૂચનો મોકલાવી, ‘વાચક મંડળ’માં જોડાઈ શકે છે, તે રોકડ ધનામ પર પોતાનો હક્ક નોંધાવી શકે છે.

‘સુવાસ’ ના પ્રચારમાં મદદ કરનાર મિત્રોમાંથી જેઓ એક ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને સુંદર સુશોભિત ‘સુવાસ’-પોકેટ ડાયરી; એ ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને ‘આંખ અને ચક્ષુ’ (કાચું પૂઠું) નું પુસ્તક; ત્રણ ગ્રાહક મેળવી આપે તેમને તે જ પુસ્તક (પાકું પૂઠું); ચાર ગ્રાહક મેળવી લાવનારને ડાયરી ને પુસ્તક બંને; પાંચ ગ્રાહક મેળવનારને વિના લવાજમે ‘સુવાસ’ મોકલાય છે; અને તે ઉપરાંત વિશેષ ગ્રાહકો મેળવી લાવનારને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે પુરસ્કાર અપાય છે. સાહિત્યના પ્રચારકોને આ પ્રકારના લાભ ખીજે પણ કદાચ મળી શકતા હશે પણ ‘સુવાસ’ માં એટલી વિશેષ સગવડતા છે કે તેમાં તેવા મિત્ર પ્રચારકો પર લવાજમ ઉઘરાવવાની કે ખીજા કોઈ પ્રકારની જવાબદારી નથી. તેઓ ફક્ત નામ સૂચવે અને પછી અમે પ્રયાસ કરીએ. તે પ્રયાસમાં જેટલી સફળતા મળે તેનો યશ અને લાભ નામ સૂચવનારને ફાળે નોંધાય.

‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ કે ‘Ancient India’ ના ગ્રાહકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે [૧-૮-૦ લવાજમ + ૦-૪-૦ પોસ્ટેજ = રૂ. ૧-૧૨-૦] અને તે પછી પોણા લવાજમ [રૂ. ૨-૪-૦] માં ‘સુવાસ’ મળી શકે છે.

૪. વિનંતિ—

અઠી વર્ષના ગાળામાં અમે અમારાથી બનતો બધો જ ભોગ આપીને ‘સુવાસ’ દ્વારા ગુજરાતી પ્રજા અને સાહિત્યની સેવા બજાવી છે. પ્રજાએ અને વિદ્વાનોએ તેને પ્રશંસાથી વધાવી પણ લીધું છે. પણ કોઈ પણ વસ્તુ કેવળ ભોગ પર હંમેશ માટે ટકી ન શકે, ને કેવળ પ્રશંસાથી તેનું પેટ ન ભરાઈ શકે. તેને પોતાના જીવનટકાવ માટે પ્રજા તરફથી આર્થિક સહકારની આશા રાખવી જ પડે. અમે ગુજરાતની સાંસ્કારિક પ્રજા અને સંસ્થાઓ પાસે આજે એવા સહકારની આશા રાખીએ છીએ. અમને તૃષ્ણા નથી. પણ અમારે આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર ને સ્વયંજીવી બનવું છે, પગ પર ઊભા રહેવું છે, દિન પ્રતિદિન વિકાસ પામી પ્રજા અને સાહિત્યની વધુ ને વધુ સેવા કરવી છે. તે માટે અમે

ગુજરાત સમક્ષ ૧૦૦ વધારાના ગ્રાહકની જ માગણી મૂકીએ છીએ. દરેક 'સુવાસ'—પ્રેમી અમારી આ માગણી—વિનંતિને સંતોષવામાં અમને સહાયક અને એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

૫. ચીમકી—

વિદ્વાનો કે અવિદ્વાનો—પણ લક્ષ્મીદેવીએ જેમના પર કૃપાદષ્ટિ ડેરવી છે તેવા આપણા સન્નનો, મોટે ભાગે, સરસ્વતીની કિંમત આંકવાને, મહાદેવી લક્ષ્મીને પડદામાંથી બહાર નથી કાઢતા. યુરોપીય ઉમરાવો વિષે એમ કહેવાય છે કે તેમને મળવાને સેંકડો રમણીઓ આવી શકે છે, પણ તેમાંથી કોઈને ઉમરાવપત્નીની નજરે અડવાની છૂટ નથી હોતી. તેમ આપણા લક્ષ્મીવન્તો પોતાને ત્યાં આવતી સરસ્વતીઓ [પુસ્તકો, સામયિકો વગેરે] જે ભેટ તરીકે આવે તો તેને માટે તેઓ છૂટ રાખે છે; પણ એ સરસ્વતીમાંથી કોઈ જે તેમનાં ગૃહદેવી લક્ષ્મીનું મોં જોવાની આશા રાખે તો તે સરસ્વતીને બારણું જ ખતાવાય છે. પણ હવે આ અતિથિસત્કારમાં કંઈક સુધારો થવો ઘટે છે.

૬. પત્રકાર-બંધુઓને—

'સુવાસ' માં પ્રગટ થતા લેખો કેટલાંક સામયિકોમાં ફરી પ્રગટ થતા જોવાય છે. તેમાંથી ઘણાં સૌજન્યનિર્દેશ કરે છે; પણ કેટલાંક પત્રોમાં, વારંવારની સૂચનાઓ છતાં, હજી તેવો નિર્દેશ કરાતો નથી. ને થોડાંકને તો પત્ર લખી જણાવવા છતાં તે પ્રત્યે ધ્યાન અપાયું નથી. તો તેવાં પત્રોને ફરી જાહેર વિનંતિ અને સૂચના કરવામાં આવે છે કે તેમણે 'સુવાસ', માંથી આખા લેખોને કે લેખોના મહત્ત્વના ભાગોને ફરી પ્રગટ કરતી વખતે નામ નિર્દેશ કરવાનું કોઈ પણ સંયોગોમાં ચૂકી ન જવું.

બાબક કોઈ પણ પત્ર સાથે જોડાયેલું નથી

સ્વ	બાબક માસિક બાબકો માટેજ પ્રગટ થાય છે. સાદી ને
તં	સીધી ભાષા હોઈ આજના પ્રૌઢ-શિક્ષણના જમાનામાં
ત્ર	અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆત કરનારાઓને તેમાંથી કંઈ કંઈ
રીતે	મળી રહેશે.
૧૮	છતાં લવાજમ વરસના ફક્ત રૂપિયા બે
વરસ	તમારી સંસ્થા કે ઘરમાં બાબક
થી	અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે નિર્દોષ બાલુડાં બાબક
પ્રગટ	વાંચવા ઘણાં આતુર હોય છે :
થાય	નવા વરસથી ઘણો ફેરફાર થયો છે.
છે	'બાબક' કાર્યાલય, રાવપુરા—વડોદરા

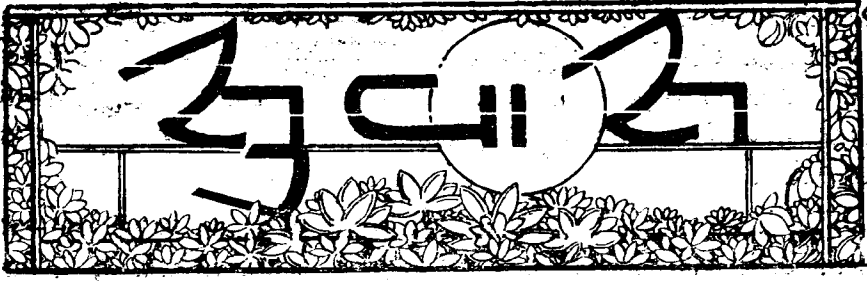
શ્રી ઉપયોગી પુસ્તકો

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળા

૧ વંધ્યા	૦-૪	૩૬ માતૃપ્રેમ	૦-૪
૨ કાકી	૦-૩	૩૭ પારસી લગ્નગીતો	૦-૬
૩ કાયદામાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૦-૩	૩૮ સંતતિનિયમન	૦-૮
૪ અર્ધાગના (વાર્તા)	૦-૩	૩૯ વહેમી પતિ	૦-૩
૫ ગૃહવ્યવસ્થાની વાતો	૦-૬	૪૦ આરોગ્ય અને સુખ	૦-૬
૬ ખાંચણાં (લોકગીત)	૦-૫	૪૧ સામાજિક વાતો	૦-૫
૭ બલિદાન (પ્રેરક ગીતો)	૦-૫	૪૨ રમૂજ વાતો	૦-૪
૮ ભવાટવી	૦-૪	૪૩ ભલી ભાભી	૦-૧
૯ મા (વાર્તા)	૦-૪	૪૪ પતિ પ્રભુ છે	૦-૧
૧૦ જ્યાના પત્ની (કસોટીમય લગ્ન)	૦-૬	૪૪ માંદગી અને માવજત	૦-૪
૧૧ પતિની પસંદગી	૦-૪	૪૬ વાતનું વતેસર	૦-૧
૧૨ લીલીની આત્મકથા	૦-૩	૪૭ ઘરેણાંનો શોખ	૦-૧
૧૩ ફોર્મ	૦-૪	૪૮ પારસી સતીઓ	૦-૬
૧૪ પારસી વાનીઓ	૦-૬	૪૯ એકાદશી	૦-૧૧
૧૫ વિધવા (વાર્તા)	૦-૫	૫૦ રાણકદેવી	૦-૧૨
૧૬ કોને પરણું ? (વાર્તા)	૧-૪	૫૧ શિવાજીની બા	૦-૧૦
૧૭ સુધડતા અને સુંદરતા	૦-૮	૫૨ સાસુની શિખામણ	૦-૧
૧૮ હાસ્યનો કુવારો	૦-૮	૫૩ કાયમનું અજ્ઞાન	૦-૧
૧૯ ભુતના ભડકા (વાર્તા)	૧-૧૨	૫૪ નામ વગરની નવલકથા	૧-૮
૨૦ વિષવૃક્ષ (વાર્તા)	૧-૮	૫૫ નારી અભિષેક	૦-૪
૨૧ હાસ્યકલાપ (રમૂજ)	૧-૮	૫૬ માસિક ધર્મ	૦-૨
૨૨ દેવી ચૌધરાણી	૧-૮	૫૭ નવા સાથિયા	૦-૧
૨૩ વીર રોઝા (કાળુ ગુલાબ)	૧-૦	૫૮-૫૯ વીર તારા (બે ભાગ)	૨-૪
૨૪ હાસ્ય ઝરણાં (રમૂજ)	૧-૮	૬૦ ગોરમાનાં ગીતો	૦-૧
૨૫ "જરા ચાહ મૂકળો"	૧-૦	૬૧ મેડમ ડેમીડા	૦-૧૨
૨૬ ગરબાવળી (રાષ્ટ્રીય)	૦-૪	૬૨ સામાજિક વાતો	૦-૩
૨૭ જીવનપલટો (વાર્તા)	૦-૪	૬૩ ગુણીયલ ગૃહિણી	૦-૧
૨૮ સુખી ઘર (બોધક)	૦-૩	૬૪ સ્ત્રી સ્વાનંદ્ય	૦-૧
૨૯ ભરત ગૂંચણ	૦-૧૦	૬૫ દક્ષિણી રાંધણકળા	૦-૩
૩૦ ચોર્યાસીનું ચક્કર	૦-૫	૬૬ સતી જસમા	૦-૬
૩૧ રઝીયા બેગમ	૦-૩	૬૭ સંસારદર્શન	૦-૬
૩૨ ગૃહ વિવેક	૦-૬	૬૮ ભૂમિમાતા આનંદમક	૧-૦
૩૩ સુખીના પત્ની	૦-૮	૬૯ બાળવિધવા	૦-૨
૩૪ સ્ટવનું શાસ્ત્ર	૦-૩	૭૦ સાચાં સહોદર	૧-૮
૩૫ સ્ત્રી હૃદય	૦-૩		

શ્રીશક્તિ ગ્રંથમાળાનો આખો સેટ આજેજ વસાવો. કુલ ૭૦ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. તે રૂ. ૩૨૫માં મળે છે. પુસ્તકો છૂટાં પણ મળી શકશે. તર જુઠું.

લખો: શ્રીશક્તિ, કેળાંપીઠ, સુરત

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૩ જી]

વિ. સં. ૧૯૮૬ : શ્રાવણ

[અંક ૪

સંપત્તિ

૮

સંપત્તિનો અર્થ કેટલીક વખતે દ્રવ્યની વિપુલતા કરવામાં આવે છે. પણ તે સત્યથી કંઈક વેગળો છે. તેનો ખરો અર્થ તો પોતાના દ્રવ્યની સાથે સરખાવતાં સમાજના મોટા જાતની વ્યક્તિઓના દ્રવ્યનું પ્રમાણ ધણું ઓછું હોવું, પોતાની જરૂરિયાતો કરતાં ખીજા અનેકની જરૂરિયાતો ટૂંકી હોવી તે અનેકની પાસે ન હોય તે એકની પાસે હોવું—એ છે. એક માનવી પાસે બલે પચીશ હજારની જ મૂડી હોય, માસિક પાંચસોની જ બલે તેની આવક હોય. પણ જે—

આસપાસની પ્રજામાંના મોટા વર્ગની મિલકત કે આવક એ કરતાં ઘણી ઓછી હોય. તે માનવી જે કપડાં પહેરે તેને બનાવનાર મીલ-મજૂર; તે જે રાત્તરચીલું વાપરે તેને તૈયાર કરનાર કારીગર; તે જે ધાતુઓ કે વાસણો ખરીદે તેને મેળવનાર કે ધડનાર ખાણિયા કે મજૂરો; તે જે યુસ્તકો કે પત્રો વાંચે તેને કંપોઝ કરનાર કંપોઝીટરો, તે અંગે કાગળ બનાવનાર મીલોના મજૂરો, [તે કેટલીક વખતે તેને તૈયાર કરનાર લેખકો પણ,]; તે જે અનાજ વાપરે તેને ઉગાડનાર ખેડૂતો; તે જે ફળ-ફલ-શાક વાપરે તેને ઉછેરનાર માળી; તેના મૂલ્યે જે લોકડાં બળે તેને જંગલમાંથી ફાડી લાવનાર મજૂર; તેનાં દૂધ-ધી માટે ગાયો પાલન કરનાર ભરવાડ; તે જે ચા-સાકર-મેળ વાપરે તેની ઉત્પત્તિમાં મહત્વનો ફાળો નોંધાવનાર મુલામો; તેનો અંગલો બાંધનાર કડિયા, સુતાર, લુહાર, કુંભાર, મજૂર; તેની સેવા ઉઠાવનાર નોકરો; તેની ગૃહલક્ષ્મીને શારીરિક અમમાંથી ઉભારી લેનાર મજૂરો કે રસોયો; તેનાં બેળીઓને રમાકનાર બાળકો કે આચાર્યો; તેનાં સંતાનોને ટ્યુશન આપનાર પંતુઓ; તે જે માર્ગ પર વાહન દોડાવે તેને બાંધનાર મજૂરો; તે જે રાત્રિમાં રહે તેનું સંરક્ષણ કરનાર

સિપાઈ કે તેની વ્યવસ્થા જળવનાર કારકુન-એ બધા બે, પોતાની તનતોડ મજૂરીના અદલામાં, ખાવાને સૂકા શેટલો, પહેરવાને ફાટ્યાં-તૂટ્યાં વસ્ત્ર, રહેવાને ઝૂંપડી કે મચ્છર-માંકડ-ઉદરોથી ભરેલ ને પકું પકું થઈ રહેલ સસ્તા ભાડાની ખોલી ને સ્વૈચ્છિક સંતાનમાં સંતતિનિયમનથી જ સંતોષ માનતા હોય. અને એ માનરી, કલા કે અલા ગમે તે નામે, ખીજને અલભ્ય એવી કેટલીક વસ્તુઓનું પોતાના ઘરમાં પ્રદર્શન કરી શકતો હોય કે ધણું અરાં પાસે ન હોય એવા એકાદ વાહનનો તે માલિક હોય—

તો, તે સંપત્તિશાળી લેખાય છે. તે અંગલો અંધાવી શકે છે; તેને આંગણે નોકર-ચાકર ફરવાના છે; તે આનંદ-ઉપભોગ ભોગવી શકે છે; તેને સલામો ભરાવાની છે; તે આઠાં સ્મિતથી ખીજને અદ્ય બનાવી શકવાનો છે.

પણુ સમાજની દરેક વ્યક્તિ પાસે બે જરૂર પૂરતું નાણું હોય. માનવજીવનની જરૂરિયાતો, ઉપભોગો કે મહેચ્છાઓ સંતોષતા ઉપરોક્ત વર્ગો બે સુખની આશા ધરાવતા થાય; પોતાના રહેવાસ માટે તેઓ ગંદી ખોલી કે નાની ઝૂંપડીને અદલે એક સાઈ મકાન માગે; તેમનાં સંતાન માટે તેઓ બે સુંદર ઉછેર ને સારી કેળવણી ઇચ્છે; પોતાની સ્ત્રીઓ માટે તેઓ બે વસ્ત્રાલંકાર ઝંખે; પહેરવાને તેઓ બે સારાં કપડાં ને ખાવાને પોષક પદાર્થ માગે; માંદગીમાં તેઓ બે સારવાર ને શાંતિ ઇચ્છે, તો—

લલેને એક વ્યક્તિ પાસે દશ લાખની મૂડી હોય, હજારોની તેની આવક હોય; પણુ-નથી તેના અંગલા પૂરા થઈ શકવાના; નથી તે પોતાને ત્યાં નોકરોની હારમાળા આંધી શકવાનો; નથી તેનો વૈભવ અફાટ બની શકવાનો. નોકરોના પગારનું ઊંચું ધોરણ ને મજૂરોના ને ગુલામ પ્રમુખોના જીવનહક્કના સ્વીકાર સાથે જ જીવનમાં જરૂરી ચીજોના બેહદ વધી ગયેલા ભાવો તેના દ્રવ્યને ખેંચી જવાના છે.

ગરીબો પ્રત્યેની હમદર્દીથી ભરેલાં ગીતો લલકારનાર ફેટલાક વૈભવી માનવોને કે લેખકોને બે પૂછવામાં આવે કે, ‘.....એ સ્થિતિમાં તમને પોતાને આટલી સંપત્તિ કે આવા વૈભવનો શો અધિકાર છે?’—તો તે તરતજ, જેમ બનાઈ શોએ એક પૃચ્છકને ઉત્તર દીધો હતો તેમ, ઉત્તર દેશે કે, “હું ગરીબો પ્રત્યે હમદર્દી ધરાવું છું તેનો અર્થ એ નહિ કે હું તેમના જેવો ગરીબ બની જવા ઇચ્છું છું. પણુ મારી ભાવના તો તે અધાને પણુ મારા જેટલું સુખ મળે એવી છે.”

ને તે પ્રસંગે એ ભાવનાવાદીને ઉત્તર અપાવો ઘટે કે, ‘લલા માણસ, તારા જીવનને આનું સુખી ને વૈભવી બનાવવા પાછળ જે સેંકડો પ્રકારનાં, હજારો-લાખો કે કરોડોની સંખ્યા ધરાવતાં ને કેવળ રોટીને ખાતર કાળી મજૂરી કરતાં શ્રમજીવો પડેલાં છે તે અધાં બે તારા જેવું સુખ માણવા માંડે તો તારો વૈભવ, તારા પાસે છે તે કરતાં હું દશ ગણી મૂડી ખર્ચે તોપણુ, નથી ટકી શકવાનો; તે સમયે તારા ધનની વિપુલતા એ સંપત્તિ નહિ, સિક્કાનો ખોળે બનવાનો છે. હમણું તો, તારું સુખ ખીજનાં દુઃખને આભારી છે, તારો વૈભવ ખીજની કંગાલિયતને આભારી છે, તારી સંપત્તિ ખીજની દરિદ્રતાને આભારી છે. કંગાલ ને દુઃખીઓ પ્રત્યે તને બે સાચી જ હમદર્દી હોય તો તે અધાની મૂડી વધારીને તારો વૈભવ ઘટાડવા કરતાં તારો વૈભવ મર્યાદિત કરીને તારી વધારાની મૂડીને તે અધાના સુખમાં વપરાવા દે તે વધારે સુંદર છે.’

પણ માનવી પોતાનાં ધન, સંપત્તિ, વૈભવ, કે ઐશ્વર્યને ઝોછાં કરવાને તૈયાર નથી હોતો. તે તો દરિદ્રો પ્રત્યેની હમદર્દીમાં, વાંઝિયાના પુત્રની ઢબે, એટલું જ ઇચ્છે છે કે દરિદ્રો પણ પોતાના જેવા સુખી બને, ને તેના ઉપાય તરીકે વધુ પૂછે તો એટલું જ જણાવે કે, 'પોતાના કરતાં વધારે મોટા સંપત્તિશાળીઓ હોય તેમનું ધન ખેંચાઈ જાય' [-પરિણામે પોતે સૌથી વધારે સંપત્તિશાળી ગણાઈ શકે.] પણ તે વીસરી જાય છે કે મોટા સંપત્તિ-શાળીઓ પણ એ જ ઇચ્છતા હોય છે કે, 'પોતાના કરતાં વધારે મોટા સંપત્તિશાળીઓનું દ્રવ્ય છૂટાઈ જાય'—ને એ ઇચ્છાની દીપકમાળાઓ ગરીબોને માટે તો હૈયાની હોળી જ બની રહે છે.

દ્રવ્ય ઝોછું હોય કે વિપુલ-પણુ સંપત્તિ બીજાની કંગાલિયતને સાપેક્ષ છે; સાંસારિક વૈભવ બીજા અનેકના દુઃખને આભારી છે. ને માટેજ, સાચી સંપત્તિ [શુદ્ધ સામ્યભાવનાને વિકસાવે એ અર્થમાં] બીજાની ગરીબાઈ પર પોતે દ્રવ્યવાન બનવામાં નહિ, બીજાનાં દુઃખ પર પોતે સુખી બનવામાં નહિ, બીજાની અદ્યતા પર પોતે મહાન બનવામાં નહિ, પોતે મિષ્ટાન્ન જમતી વખતે દરેકને એવું મિષ્ટાન્ન મળે એવી અફળ શાબ્દિક ભાવના ભાવવામાં નહિ, પણ-પ્રભુના સંતાન તરીકે, જીવમાત્રની સાથે સમાનસુખી બનવામાં, થાળીમાં શેરલેા હોય તો તેમાંથી પણ બૂખ્યા બાંધવને ટુકડો આપવામાં રહેલી છે.

શાને ?

'હિમદૂત'

(સુગંધરા-સોનેટ)

થાયે વંટોળ આલે, સકળ દિશ મહીં આંધી ફેલાઈ જાયે,
ગાંડો થૈને ધસન્તો અનિલ સૂસવતો, ગર્વમાં મત્ત થાયે;
સર્વો ત્રાસે ધરાનાં, તરુવર ધૂજતાં, ચીસ પાડી ઢળન્તાં,
પૃથ્વી આખી છવાયે અનિત સમ અહો ! આવી અંધાધૂંધીમાં !
આરંભે માતરિશ્વા ઉદ્ધિ-ઉરપરે વીચિઓ કેરી સાથે
કારન્તું નૃત્ય ભૂંડું ડમરૂપતિ સમું, ઘૂઘવાટો કરાવે
અમ્લોધિમાં પરાણે, જગત ધૂજવવા, રાજ્યને સ્થાપવાને
પોતા કેડું જ સ્વાર્થી, અવનિતલ પરે શક્તિ દેખાડવાને.
વાળે, ને સૂસવાટા 'મરુત ! મદલચાં સૂસવી ખૂબ લેજે,
ઝંઝાવાતો બનાવી, જલધિ-પટપરે દેહ તારો પછાડી
થાકી જાળે; તથાપિ ઉર-ઉદ્ધિ પટે સુજ કેરા ન થાશે.
અંધાધૂંધી, પ્રયત્નો તવ અફળ જશે હીણુ—ઉત્પાતકારી.
શાને યત્નો નકામા અનિલ સમ હશે. અર્ધદંઘેાથી થાતા
પીડીને નિર્બંધોને બહુ, નિજ ગુરુતા-દાંડીઓ પોટવાના ?

અપૂર્ણ સાધના

૧

‘મહારાજ’ લક્ષ્મણ બોલ્યો, ‘એ જાડા તળાવમાં જે ધન છે તેથી તો આપણા મંડલગઢના સર્વે ભંડાર ભરપૂર થઈ જશે.’

કંઈક મૌન સેવ્યા પછી મહારાજ દલપતિશાહ બોલ્યા, ‘પરંતુ લક્ષ્મણ એક લોક-વાયકાને આધારે એ તળાવને ખોદાવવા જવું એ જનતામાં હાંસીપાત્ર થશે તથા એમાંથી કંઈ ન નીકળ્યું તો તે ખોદવામાં કરેલો ખર્ચ વ્યર્થ જશે.’

લક્ષ્મણ કંઈક વિચારમાં પડી ગયો અને થોડીવારે બોલ્યો, ‘મહારાજ, પણ મંગળ ધીમર (માછી)ને માછલીને માટે જળ નાંખતી વખતે પોતાના પગ નીચેથી એક સુવર્ણમુદ્રા મળી હતી એ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે લોકવાયકામાં કંઈક સત્યને અંશ છે.’

દલપતિશાહ બોલ્યા, ‘પણ, ભોળમદેવ મહાદેવના પૂજારી તો એ તળાવમાં નિત્ય સ્નાન કરે છે. શું એમને મુદ્રા નથી મળી?’

‘મહારાજ, પૂજારી તો એક બ્રાહ્મણની માફક ડૂબકી મારી બહાર આવી રહે છે એમને ક્યાંથી મળે?’

કંઈક ચંબીને મહારાજ બોલ્યા, ‘વાર, હું જાતે ત્યાં આગળ જવા ઇચ્છું છું. સમરસિંહ ભૂમિ-પરીક્ષામાં ધણો કુશળ છે. તેને સાથે લઈ લેશું. યુધ્ધ ધીમર પાણીનો રાજ છે, તેને પણ લઈ લેશું. ત્યાં ગયા પછી વાત!’

૨

મહારાજ દલપતિશાહે જ્યારે ભોળમદેવ તળાવના સુપ્રેત ધનની વાત રાણી દુર્ગાવતીને કહી ત્યારે તેણે કહ્યું, ‘મહારાજ સુપ્રેત ધનની સાથે હંમેશ તે ધન મૂકનારને આત્મા સંકળાયેલો હોય છે અને એ ધન આપને મળ્યું તો કદાચ તે આત્મા કંઈ અનિષ્ટ પણ કરી શકે છે.’

દલપતિશાહ હસીને બોલ્યા, ‘પ્રિયે, એ તારો ભય નિર્મૂળ છે. આપણને કંઈ પણ અનિષ્ટ થશે નહીં.’

મહારાજના આવાસમાં એક ભૂત્યે આવી ખબર આપી કે, તે તળાવ પર જવાની સર્વે તૈયારી થઈ ચૂકી હતી. મહારાજ પ્રવાસે નીકળ્યા.

૩

મહારાજના રસાલને પકવ ભોળમદેવ મહાદેવના મંદિર પાસે પડ્યો. ત્યાંના વૃદ્ધ પૂજારીએ મહારાજનું સ્વાગત કર્યું. મહારાજ બોલ્યા, ‘પૂજારીજી, આ તળાવમાં અહળક લક્ષ્મી છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. શું એ વાત ખરી છે?’

‘મહારાજ, મારા પૂર્વજોએ મને કહ્યું છે કે નાગરાજ રામચંદ્રના સમયમાં આ તળાવમાં પારસમણી હોવાની વાત હતી અને તે શોધવા માટે નાગવંશીય ક્ષત્રિયોએ અનેક ઉપાય કર્યા.’

‘ પરિણામ શું આબ્યું ? ’

‘ મહારાજ, એક હાથીને લોખંડની સાંકળો બાંધીને આ તળાવમાં ફેરવ્યો અને બ્યારે બહાર નીકળ્યો ત્યારે તે સાંકળ સૌનાની થઇ ગઇ હતી એવી શ્રુતિ છે. એ કદાચ કલ્પનામય મસ્તિષ્કનો આવિષ્કાર પણ હોય ! ’

‘ મહારાજ, એક વાત તો હું તમને અત્રીપૂર્વક કહી શકું છું કે પ્રત્યેક રાત્રીએ અહીં કંઈ અદ્ભુત અવાજ આવે છે અને પેલે કાંઠે કંઈક અંખી મનુષ્યમૂર્તિઓ હરતી ફરતી દેખાય છે ! ’

‘ શું એ પ્રત્યેક રાત્રીએ દેખાય છે ? ’

‘ હા, મહારાજ. ’

‘ અને તમે કંઈ જાતનો અવાજ સાંભળો છો ? ’

‘ મહારાજ, એ સ્વર એક અર્તનાદને મળતો આવે છે. ’

‘ વારુ, ત્યારે આપણે એ બાબતનું નિરીક્ષણ આજે રાત્રે કરીશું. ’

૪

રાત્રિની નીરક્તામાં ભોળમદેવનું તળાવ શાંત હતું. મહારાજના શિબિરમાં સર્વે બેઠા હતા. નાગવંશીય રાજ્યોની વાત ચાલતી હતી. પૂજારી પોતાના આપદાદાઓના સમયથી ક્યા સાંભળતો આવેલો હતો. કેવી રીતે વિદીશાના પ્રથમ નાગરાજ શેષનાગે વિદીશાની કીર્તિ વધારી અને પછી તેના પુત્રોએ હિંદુધર્મની પુનર્રચના આચાર્યો પાસે કરાવી ઇત્યાદિ ક્યા તે રસપૂર્વક કરતો હતો. એકાએક રાત્રિની શાંતિને ભંગ કરતી એક ચીસ સંભળાઈ. સર્વે અમકાને ચારે બાજુ જોવા લાગ્યા. પુનઃ એ ચીસ જોરમાં સંભળાઈ અને એ ખરેખર હૃદયભેદક હતી. પૂજારી બોલ્યો, ‘ મહારાજ, શિબિરની બહાર પેલી મનુષ્યમૂર્તિઓ આપને દેખાશે. ’

સર્વે બહાર આવ્યા. રાત્રિના અંધકારમાં તળાવને બીજે કાંઠે દસખર મનુષ્યમૂર્તિઓ દેખાઈ. ચીસ બીજી બે વાર સંભળાઈ અને પછી રાત્રીની શાંતિ પુનઃ સ્થાપિત થઈ. મૂર્તિઓ પણ અદશ્ય થઈ ગઈ.

આ દશ્ય જોઇને સર્વે વિચારમાં પડી ગયા. મહારાજને નિદ્રા આવી નહીં અને સમસ્ત રાત્રી તેમણે તળાવમાં ધનની તપાસ કરવી કે નહીં તેની ગડમથલમાં કાઢી.

૫

પ્રાતઃકાલમાં મહારાજને ભૂત્યે ખબર આપી કે એક સાધુ તેમને મળવા માગતો હતો. મહારાજે તેને અંદર લાવવા કહ્યું. એક જટાધારી મૂર્તિ શિબિરમાં દાખલ થઈ.

‘ મહારાજ, આપ એક આદર્શ નરેશ છો. માટે જ મેં મારી રીતિ છોડી આપને મળવાનું યોગ્ય ધાર્યું. ’ તે બોલ્યો.

‘ હે મહાત્મન, આપનો મારા પર ધણે જ અનુગ્રહ છે. ’

‘ મહારાજ, આ તળાવની લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની ચેષ્ટા છોડી દે. ’

‘ કેમ ? ’

‘ મહારાજ, એ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવામાં અનેક વિટંબણાઓ છે. તે પ્રાપ્ત કર્યા પછી પ્રાપ્ત કરનાર પણ જીવી શકવાનો નથી. ’

‘ એનું શું કારણ ? ’

‘ મહારાજ, નાગરાજ રામચંદ્રની પછી જ્યારે શકોનું આક્રમણ થયું ત્યારે વિદીશાનું

નાગરાજ-કુટુંબ પોતાનું દ્રવ્ય અને ઝવેરાત લઇને પલાયન કરી ગયું. મહારાજ અને ખીજઓ ચૂપચાપ સાંભળતા હતા.

‘શકોને નાગરાજોની અદળક લક્ષ્મીની ખગર હતી અને તેઓની એક ટુકડીએ રાજકુટુંબનો પીછો પકડ્યો. શકોના ત્રાસથી એ કુટુંબ આ સ્થાને આપ્યું. આ જગ્યાએ મારા ગુરુનો આશ્રમ હતો.’ સર્વે ઉત્સુકતાપૂર્વક સાંભળતા હતા.

‘મારા ગુરુએ રાજકુટુંબને અભયદાન આપ્યું. પરંતુ શકોની ટુકડીએ આવી અહીં એ કુટુંબને ઘેરી લીધું.’

‘પછી શું થયું?’—મહારાજ પોતાને રાકી ન શક્યા.

‘મારા ગુરુની અનેક વિનવણી છતાં પણ શકોએ રાજકુટુંબને કેદ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. રાજકુટુંબે બચવાનો કોઈપણ રસ્તો ન જોયો ત્યારે પોતાની લક્ષ્મીની સાથે પેલા ખડક પરથી તળાવમાં પડતું મૂક્યું. પડતું મૂકવા પહેલાં સર્વેએ વિષપાન કર્યું હતું.’ સર્વે થોડીવાર શાંત રહ્યા.

‘મહારાજ, મારા ગુરુજીને આ બનાવથી અપાર વેદના થઇ અને તેમણે શકોને શ્રાપ આપ્યો કે તેમનું સામ્રાજ્ય નષ્ટ થઈ જશે અને જે કોઈપણ નાગરાજકુટુંબની લક્ષ્મીને લઈ જવાની એજા કરશે તેનું સામ્રાજ્ય પણ નષ્ટ થઈ જશે.’

આ શબ્દોએ એક અદ્ભુત શાંતિ ફેલાવી.

‘મહારાજ, શકોને પણ તે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ નહીં. તળાવ ઘણું ઊંડુ છે.’

એકાએક લક્ષ્મણ બોલ્યો, ‘પછી તમારા ગુરુજીનું શું થયું?’

‘ગૌતમીપુત્ર સાતકર્ણિએ શકોનું ઉન્મૂલન કરીધું એ સાંભળી સંતોષની સાથે એમણે સમાધી લીધી.’

કંઈક વિચારીને લક્ષ્મણે દલીલ કરી, ‘વાર મહાત્માજી, પણ નાગરાજને તો થયાંને હજાર વર્ષની પણ ઉંપર થઈ ગયાં છે. તમે તે વખતે ક્યાંથી હોઈ શકો?’

કંઈક હસીને સાધુ બોલ્યો, ‘મહારાજ, ગુરુજીનો એક આદેશ ભારતમાં ધર્મરાજ્ય સ્થાપવાનો અપૂર્ણ રહ્યો છે, જે પૂર્ણ થયે હું પણ આ દેહનો ત્યાગ કરીશ.’

‘પણ આટલા વર્ષો સુધી આપ ક્યાં રહ્યા?’

‘હું પર્યટન કરું છું અને અવારનવાર આ સ્થાન પર ગુરુજીનું ધ્યાન ધરું છું. સમય તો એક અનંત પ્રવાહ છે અને જેમ બ્રહ્માની એક રાત્રિ અને એક દિવસ સો સો વર્ષના થાય છે તેમ અમે યોગી લોકો સાધારણ સમયપ્રવાહની પર ગુરુકૃપાથી જઈ શકીએ છીએ.’

શિબિરમાં શાંતિ હતી. સાધુનો વિશ્વાસ કરવો કે ન કરવો એ બાબતમાં સર્વેના મનમાં ગડમથલ ચાલતી હતી. એકાએક સાધુ બોલ્યો, ‘મહારાજ, આપના મનમાં હજી પણ સંશય છે. હાય રે હતભાગી ભારતભૂમિ તારું શું થવા બેઠું છે!’

સાધુ તીરના વેગે અદૃશ્ય થઈ ગયો. થોડીવારે શાંતિનો ભંગ કરતી રાણી દુર્ગાવતી બોલી, ‘મહારાજ, એ લક્ષ્મીને મેળવવાની વાત જવા દો. મારું મન અગ્રાત ભયથી કંપી રહ્યું છે.’

લક્ષ્મણ બોલ્યો, ‘મહારાજ, લક્ષ્મીના હોવાની વાત તો હવે પુરવાર થઈ ગઈ છે, માટે હવે એ કઠાવવામાં વિલંબ થવો ન જોઈએ.’

‘પરંતુ લક્ષ્મણ પેલા યોગીનો શ્રાપ છે તેનું શું?’

‘મહારાજ, એ શ્રાપ તો લક્ષ્મી શોધી કાઢનારને લાગશે. હું એ શ્રાપનો ભોગ થવા તૈયાર છું.’

પૂઝરીજી બોલ્યા, 'મહારાજ, ધર્મના કામમાં તર્ક સારો નથી.'

મહારાજ વિચારમાં પડી ગયા. થોડીવારે બોલ્યા, 'વારુ, લક્ષમણ તું તારી જવાબદારી પર તળાવને ખોદાવ.' લક્ષમણ ખુશ થઈ બોલ્યો, 'વારુ!'

૬

તળાવ ખોદાવા લાગ્યું. પ્રથમ એક સપ્તાહમાં એક ઘડો સુવર્ણમુદ્રાથી ભરેલો મળ્યો. તે મંડલગઢમાં મોકલી આપવામાં આવ્યો. ખોદકામ જરૂરી રહ્યું. એક દિવસે મહારાજ દલપતિશાહ મુગયાથી પાછા ફરીને જવરથી પટકાઈ પડ્યા. મહારાજની સ્થિતિ બે ત્રણ દિવસમાં ગંભીર થઈ ગઈ. રાણી દુર્ગાવતી એક અઘાત બચથી કંપી ઊઠી. તેણે તરત આજ્ઞા કીધી કે તળાવને ખોદાવવાનું કામ અંધ કરવું અને તળાવમાંથી મળેલો ઘડો પાછો તળાવમાં ફેંકાવી દેવો. પરંતુ મહારાજ દલપતિશાહની સ્થિતિ બગડતી ચાલી અને ત્રણ દિવસ પછી મહારાજે માનવલીલા સંકેલી લીધી. મંડલગઢમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. સર્વેનો રોષ લક્ષમણ પર ઊતર્યો, પરંતુ તે તો પલાયન કરી ગયો હતો. રાજકુમાર વિરમદેવ બાળક હોવાથી રાણી દુર્ગાવતી રાજકાળ ચલાવવા લાગી.

૭

અકબરના સેનાપતિએ મંડલગઢ પર આક્રમણ કર્યું. રાણી દુર્ગાવતીએ સેના તૈયાર કરી પોતાની રક્ષાની તૈયારી કરવા માંડી. પરંતુ મહાન સેના આગળ મંડલગઢની સ્વતંત્રતા નષ્ટ થઈ ગઈ. યુદ્ધના અંતિમ દિવસે રાણી દુર્ગાવતીની દષ્ટિ યવનસેનામાં લડતા લક્ષમણ પર પડી. રાણીના ક્રોધને હાથેએ એક શરથી લક્ષમણનું માથું ઊડાવી દીધું.

મંડલગઢ પડ્યું. રાણી દુર્ગાવતી અને અન્ય મહાવીરો વીરગતિને પ્રાપ્ત થયા.

મંડલગઢના પડવા પછી ત્યાં પ્રત્યેક શ્રાવણ માસની પુનમે એક સાધુ આવી પોતાનું માથું ફૂટતો હતો અને ફૂટે છે એમ લોકવાયકા છે.

શું હજી પણ તે સાધુની સાધના અપૂર્ણ રહી ગઈ છે ?

બોળમદેવ મહાદેવનું મંદિર અને તળાવ આજે પણ તે ગુપ્ત ધન અને શ્રાપ લઈને મધ્યપ્રાંતના છત્તિસગઢ પ્રદેશમાં ઊભું છે. આજે પણ રાત્રે તે આર્તનાદના બણકાર કોઈક સમયે લોકોને સંભળાય છે.

આજ !

નૈતમ

આંગણે મારે આજ આવી તું !

આંગણે મારે આજ !

ચહુ દિશે અંધાર ભાગ્યાં 'તાં
સૂનો પડ્યો તો' સાજ.

જ્યારે તું આંગણે આવી આજ !

તારે પગલે ફૂલડાં ફોર્યાં,
મહોર્યાં ઉર પરાગ :

રણઝણી મૂક બીન ઊઠ્યું આ
ઉઘડ્યાં આજ સુભાગ !

જ્યારે તેં છેડ્યાં અનુપ રાગ !

યાંત્રિક ખેતી

ચીમનલાલ સંઘવી

એક સમય હતો, જ્યારે હિંદની પ્રજા પોતાને હાથે કાંચલા ઝીણા સૂતરમાંથી મુલાયમ વસ્ત્રો વણતી તે તે પહેરીને સંતોષ અનુભવતી. પણ વણકરોના અંચુકા કામી લેનારી પરોષકારી ગોરી પ્રજાને લાગ્યું કે, 'હિંદનો વણકર શાહુકારના પંજા નીચે કચરાઈ રહ્યો છે; એને કાષ્ટપણુ ઉપાયે ઉગારી લેવો જોઈએ.' તે હિંદને માટે વસ્ત્રો બનાવવાની મહેનત એણે મોટે ઉપાડી લીધી, હિંદમાં પણ વસ્ત્રયંત્રો-મીલોની સ્થાપના કરી. પરિણામે વણકરો સ્વતંત્ર બન્યા, હિંદી પ્રજાની મહેનત બચી, અવનવાં વસ્ત્રો સોંધા લાવે મળવાં લાગ્યાં. પણ ખીજી બાજુએ, લગ્ન આકાશ નીચે, કુદરતના ખોળામાં, ગીતો લલકારતાં વસ્ત્ર વણતો વણકર તે એની સમીપમાં, સ્વચ્છ સુશોભિત આંગણામાં, સૂતર કાંતતાં એનાં સ્ત્રી-સંતાન કે વૃદ્ધજનો પોતાનો વ્યવસાય ગુમાવી ખેડાં; વણકર શહેરનો કાઠો બન્યો, મીલની ધૂણી અને એની આગનો સહવાસી બન્યો, મીલ અને એના માલિકનો ગુલામ બન્યો, શહેરી જીવનને મોંઘું અને રોગની અને ગંદકીની ગટર જેવું બનાવવામાં તે કારણભૂત બન્યો, પોતાનું જન્મસ્થાન તજીને તેણે રેલવે ને પોસ્ટ ખાતાની આવક વધારી, પોતાની પત્ની અને કુટુંબથી છેટે જઈ તેણે અશાંતિ ને અનીતિના માર્ગને મોકળો બનાવ્યો; યંત્રોની અરીદીના બહાને પ્રજાનું ધન પરદેશની તિબેરીમાં પહોંચવા લાગ્યું, વણકર ને શાહુકારના વર્ગ તૂટી માલિક ને મજૂરના વર્ગ સ્થપાયા. સમય જતાં પ્રજાના અગ્રણીઓ ચમક્યા. તેમને જણાયું કે યંત્રને નહોંતરવામાં પોતે ભૂલ કરી છે. તે એ ભૂલ સુધારવા માટે એમણે રેંટિયો લીધો. પણ કેટલીક વખતે પ્રજાકીય, સાંસ્કૃતિક કે વ્યાપક આર્થિક ભૂલો એવી નીવડે છે કે જેને સુધારતાં સૈકાઓ વીતે, ને તે સુધારવા ઇચ્છનારને પૂર્વની ભૂલે જન્માવેલ નવી વ્યવસ્થાને પણ ધ્યાનમાં રાખવી પડે. યાંત્રિક વસ્ત્રોની ભૂલ પણ કંઈક એવીજ નીવડી છે. પણ એ ભૂલનો પાઠ જાણે અધૂરો લાગતો હોય તેમ હિંદી પ્રજા આજે અનેક નવી ભૂલોને આવકારી રહી છે. એ નવી ભૂલોમાંની એક અને મુખ્ય તે યાંત્રિક ખેતી.

વણકરોની સ્વતંત્રતાનો ઉકેલ કરી નાંખ્યા પછી, હિંદની પવિત્ર ભૂમિનો કણેકણ ચૂસી લેનાર ગોરી પ્રજાને લાગ્યું કે, 'હિંદનો ખેડૂત શાહુકારના પંજા નીચે દબાઈ ગયો છે; તેને કાષ્ટપણુ ઉપાયે ઉગારી લેવો જોઈએ.' તે તેણે યાંત્રિક ખેતી આગળ ધરી છે ને રેંટિયાને પૂજનારી પ્રજા પણ એવી ખેતીને મીઠા મૌનથી આવકારી રહી છે.

યાંત્રિક ખેતીના લાભ અગણિત દર્શાવાય છે: તેની મદદથી ખેડૂત શાહુકારના પંજામાંથી છૂટી જશે; જમીનમાંથી તે અનેકગણો લાભ નીપજાવી શકશે; પેદાશ વધશે; ખરાબ જમીન પણ સોના જેવી બની જશે; ટાલ-તડકા-વર્ષાદ-ઉત્તમરા ને તનતોડ મજૂરીના પંજામાંથી ખેડૂત બચી જશે...વગેરે.

અલબત્ત, ખીજી બાજુએ, એ ખેતીના પરિણામે, ગોરી પ્રજાને માટે હિંદમાં ટ્રેક્ટરો,

બળતણુ ને તૈલી પદાર્થોનાં બળર ખુલ્લાં થશે. ખેતીના કહેવાતા વિકાસના નામે હિંદનું નાણું પરદેશની તિબેરીમાં ધસડારશે; હિંદનું ખેતી વિષયક ઉત્પન્ન એટલું બધું વધી પડશે કે કાં તો તે રેતીના ભાવે વેચાશે અને નહિતર, અમેરિકામાં કે રશિયામાં કેટલીક વખતે અને છે તેમ, વધારાનું ઉત્પન્ન સળગાવી મૂકવું પડશે; અથવા તો પરદેશોમાં પોતાના માલ માટે બળરો મેળવવાને હિન્દને યુરોપીય રાજ્યોની જેમ કાવાદાવા ખેલવા પડશે, ખેડૂત શાહુકારનો દેણુદાર મટીને રાજ્યનો કે બેન્કનો દેવાદાર બનશે; યંત્ર અને યંત્ર-માલિકાનો તે મજૂર ને ગુલામ બનશે. યાંત્રિક ખેતી ગૌચરોને અદૃશ્ય કરશે, ઢોરોને તે બિનજરૂરી બનાવશે અને પરિણામમાં ગાયોના અભાવે ઘી-દૂધનો અભાવ ને માંસાહાર અનિવાર્ય બનશે. દેશી હજો અદૃશ્ય થતાં સુથાર-લુહારને શોષવું પડશે ને રાક્ષસી યાંત્રિક હજોમાં કંઈક બગાડો થતાં સેંકડોના પગારદાર યંત્ર-વિશારદોને નહોંતરવા પડશે. નાના પાયા પરની યાંત્રિક ખેતી અસંભવિત હોઈ મૂડીદારો જ ખેડૂત કહેવાઈ શકશે અને સાચા ખેડૂત તો એમના મજૂર કે ગુલામ બનશે. ચાલુ ખેતી ખેડૂતોની જે સંખ્યાને પોષે છે તેના કુલ ભાગને યાંત્રિક ખેતી બેકાર બનાવશે. ખેતી—વિભાગોમાં બેન્કોની શાખાઓ સ્થપાશે ને બેકાર બનેલા કુલ ખેડૂતો, કેટલોક બીજા શ્રમજીવી વર્ગ અને સઘજો જ શાહુકાર વર્ગ રેટલો રળવાને શહેરો બાહ્યુ ધસશે; તે રેલવે ને પોસ્ટખાતાની આવક વધારશે ને શહેરી જીવનને હજી પણ વધારે રોગિષ્ટ ને મોંઘું બનાવવામાં મદદકર્તા બનશે—આ બધાં યાંત્રિક વસ્ત્રોની જેમ યાંત્રિક ખેતીનાં સ્વાભાવિક પરિણામ છે. પણ એ ખેતીને કયા ધોરણે ને કયા માર્ગે વિકસાવવામાં આવે છે, પ્રજા એમાં શી રીતે ફસાય છે ને એ ખેતી સિવાય, ખેડૂતની મુક્તિ અને એના વિકાસના બીજા માર્ગો છે કે કેમ એ બધા પ્રશ્નો પણ અહીં વિચારી લેવા જરૂરી છે.

વર્તમાન ગોરી પ્રબળી રાજનીતિ, કાળી પ્રબળના દેશોને જીતીને, જુદી જુદી ચોજના-ઓથી તેમને લશ્કરી દૃષ્ટિએ નિર્બળ બનાવવામાં કે તેમનું દ્રવ્ય હરી લેવામાં જ ક્વેળ નથી સમાઈ જતી. પણ કોઈ ખાટકી પોતાનું ઐશ્વર્ય વધારવામાં ઉપયોગી એવું સતત બિન મેળવવાને, અનુકૂળતાએ અને જરૂરિયાત પ્રમાણે અહર્નિશ માંસ મેળવવાને, અને પોતાની પાશ્વવી વૃત્તિઓના પ્રદર્શન માટે ગળાં કાપવાને જેમ પોતાને આંગણે ઘેટાંઓની હારમાંળા બાંધી રાખે તેમ કાળી પ્રબળોને આજે અનેક બંધને બાંધવામાં આવે છે. તેમને ધર્મના, લાગણીના કે માનવતાના નામ પર અને જરૂર પડે ત્યાં ગોળીઓ ચલાવીને પણ નિર્બળ બનાવી મૂકવામાં આવે છે. માર ખાવાનો જ જેમાં ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો હોય એવા ધર્મો કે વાહોના સીધા કે આડકતરા પ્રચારથી એમને નૂરવિહોણી અને ઘેટાંનાં જેવી નિર્બળ, પ્રતિકારહીન અને સ્વરક્ષણમાં અશક્ત બનાવવામાં આવે છે. તેને એવાં મોજશોખનાં સાધનો અપાય છે જે પોતાના વેપારને વધારતાં હોય; તેને એવાં વસ્ત્રો પહેરાવવામાં આવે છે જેને બનાવવામાં પોતાના લાભને મહત્વનો હિસ્સો જળવાયો હોય; તેને એવી દવા-ઓ ને એવાં માદક પીણાં પાવામાં આવે છે કે જે પોતાને ત્યાં જ બનેલાં હોય; તેને એવી કળવણી આપવામાં આવે છે કે જેથી એ બિચારી પ્રજા પોતાના પૂર્વજોની નિંદામાં ને પોતાના માલિકાનાં ગુણુગાનમાં મરત બની જાય; તેનામાં એ ધર્મ અને એવા સંસ્કાર સિચવામાં આવે છે કે જે પોતાની સાથે બંધબેસતાં હોય; તેને એવો ખોરાક આપવામાં આવે છે કે જે પોતાનાં યંત્રોની મદદથી જ જમીનમાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યો

હોય; તે પ્રજાસંઘના અમુક અમલદાર વર્ગો જ્યારે પોતાની ચૂસણનીતિથી તદ્દન દ્રવ્યહીન બનીને કચરાઈ જાય ત્યારે તે વર્ગોને ખીજા વર્ગો સામે ઉશ્કેરવામાં આવે છે તે પછી એ અમલદાર વર્ગોને પરોપકારના બહાને એવું નાણું ધીરવામાં આવે છે કે જે તે દેશમાંથી જ હરવામાં આવ્યું હોય, એને ખીજા કયાંય સંઘરવાનું ઠેકાણું ન હોય તે અહીં ધીરવામાં જ પોતાને માટે સારું, સુરક્ષિત ને સતત વ્યાજ લાવવાનું હોય; તે પ્રજા જે કંઈ શ્રમ કરે તેના લાભમાં પોતાનો વિપુલ હિસ્સો ચોંટાડવામાં આવે છે ને પરિણામમાં જ્યારે એવી પ્રજાઓ પૂર્ણપણે ઘેટાંને સમાતરે બની જાય છે ત્યારે ખાટકી પોતાના ઘેટાની પીઠ ધામડતાં જેમ કહે કે, 'આ તો મારું મિત્ર છે,' તેમ ગોરી પ્રજાઓ ઉપરોક્ત રીતે કેળવેલી કાળી પ્રજાઓની પીઠ ધામડતાં કહે છે કે, 'આ તો અમારી મિત્રપ્રજા છે.'

પ્રજા—કેળવણીના ઉપરોક્ત કાર્યક્રમમાંથી લશ્કરી બળનો નાશ, દ્રવ્ય-હરણ, પરદેશી વ્યાપારવિકાસ, ધર્મપ્રચાર વગેરે વિભાગો તો હિન્દી પ્રજાના ખ્યાલમાં જ છે. દેશી દારૂના ઉછોગનો નાશ ને પરદેશી દારૂની ખીલવણીનો કાર્યક્રમ પ્રજાએ તાજેતરમાં જ અનુભવ્યો છે. પણ યાંત્રિક ખેતી અને એની સાથે સંકળાયેલા કાર્યક્રમો તરફ પ્રજાએ હજી જોઈએ તેવી નજર નથી દોડાવી. એ કાર્યક્રમ ખરેખર રોમાંચક છે.

૧૯૬ એ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. તે ખેતીનાં કેન્દ્રો ગામડાં જ બની શકે એટલે ગામડાં એ હિન્દી પ્રજાજીવનનો મુખ્ય આધાર છે. હિન્દુ સમાજવિધાયકોએ એ ગામડાંઓમાં રહેનારી પ્રજાને એ મુખ્ય વિભાગમાં વહેંચી નાંખી. એક ખેતી કરનાર વર્ગ (ખેડૂત); ખીજા એ ખેતી અંગે ખેડૂતને જોઈતી નાણાંની મદદ કરનાર, એને દરેક પ્રકારની વસ્તુઓ પૂરી પાડનાર અને તૈયાર થતા પાકની વ્યાપારિક વ્યવસ્થા કરનાર વર્ગ (શાહુકાર). ખેડૂત ખેતી ઉપરાંત પશુપાલન કરે, ગૃહઉદ્યોગ ચલાવે; ને શાહુકાર ધીરધાર ઉપરાંત વેપાર કરે, બનતી હદે પશુપાલન કરે ને સંભવિત ગૃહઉદ્યોગ પણ ચલાવે. આ એ વર્ગની વચ્ચે એક ત્રીજા વર્ગ વિકાસ પામે અને તે વણકર. ખેડૂત પાસેથી તે ૩ મેળવે, શાહુકાર પાસેથી જરૂરી નાણાંકીય મદદ મેળવે અને પોતાથી તૈયાર થતો માલ તે વેચાણ અર્થે શાહુકારને આપે. આ ત્રણે વર્ગો પરસ્પર સાથે હળીમળીને આનંદ અને શાંતિમાં પોતાનું જીવન વીતાવે અને કલા, ધર્મ અને સુંદરતાના વિકાસમાં પોતાનો યોગ્ય ફાળો નોંધાવે. તે ત્રણે વર્ગોને આશ્રયને ગામડામાં સુધાર, લુહાર, ધાંચી, મોચી, સોની, સાહુકાર, ક્ષત્રિય અનેક વર્ગો પણ ટકાવ પામે. ગામડામાં રહેવાથી આ વર્ગોની જરૂરિયાત ઓછી અને તેમને પોતાના ધંધા ઉપરાંત પશુપાલનની સગવડતા. ગૌચરોમાં ગાયો આનંદથી ચર્યા કરે ને દૂધ—ઘી આપે. ગામડાંની આ પ્રકારની બધી અદ્વાદ ઉપજોની શહેરોમાં વ્યવસ્થા થાય. રાજસત્તાનો ધર્મ તો પોતાના ટકાવ માટે અને જમીન અને સંરક્ષણના બદલામાં ખેડૂત પાસેથી તેની ઉપજનો છટ્ટો ભાગ અને ખીજા વર્ગો પાસેથી સંરક્ષણના બદલામાં નજીવો કર લેવાનો અને એ બધા વર્ગો સુખ, શાંતિ ને સંતોષમાં જીવી શકે એ જોવાનો. દુષ્કાળ પ્રસંગે એવા કરોમાંથી મુક્તિ અપાય ને જરૂર પડતાં મદદ પણ કરાય.

ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા જળવાઈ રહેતાં કોઈ પણ વર્ગને દુઃખનું કંઈ કારણ ન હોઈ શકે. ને એમ છતાં સૈકાઓના ગાળે કોઈ વર્ગ પર બોળે વધારે આવી પડે કે તેનું ઋણ વધી જાય તો રાજસત્તા તે ઋણ ચૂકવી આપીને તેમને ઋણમુક્ત બનાવે ને તેમના જીવનની

નવેસરથી સુંદર વ્યવસ્થા કરી આપે. વિક્રમ, શાલીવાહન ને શ્રીહર્ષે એ રીતે પ્રજના ઋણી બનેલા વર્ગોનાં ઋણ ચૂકવી આપેલાં છે. મુસ્લીમ શાસકોએ અનેક પ્રકારના અત્યાચારો કર્યા છતાં ઉપરોક્ત વ્યવસ્થામાં દબલ કરવાનું વ્યાજબી ન ધાર્યું.

પણ પોતાનું ઐશ્વર્ય વધારવાને હિંદને ભોંયભેગું કરવા ઇચ્છતી ગોરી પ્રજાને લાગ્યું કે જો ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા ચાલુ રહે તો મુસ્લીમ શાસકોની જેમ પોતે પણ એક નામધારી રાજસત્તા બની રહે. ને પોતાના દેશના ઉદ્યોગો માટે આ દેશને વેપારી પીઠું બનાવવું; પ્રજાને હમેશની નિર્મળ અને ગુલામ બનાવવી; પોતાની સંસ્કૃતિનું ઝેર પાંધ તેને પ્રશંસક, પ્રતિકારહીન ને સેવક બનાવવી; પોતાની રાજસત્તાને અહીં અંકુર બનાવવી; અને પોતાના દેશના બેફાટ ઐશ્વર્યને આ દેશના લોહીમાંથી સતત પોષણ મળતું રહે એ સ્થિતિને કાયમ કરવી એ બધી ઇચ્છાઓ તો અણપૂરી જ રહી ગય. પરિણામે એણે એ વ્યવસ્થાને ક્રમે ક્રમે તોડી નાંખવાનો કાર્યક્રમ હાથ ધર્યો.

એ કાર્યક્રમમાં તેણે સૌથી પહેલાં વણકરને પકડ્યો. ગોરા વેપારીઓએ આ વણકરને નાણાં, દેશી શાહુકારોને બદલે, પોતાની પાસેથી લેવાની ને બદલામાં માલ પોતાને જ આપવાની ફરજ પાડી. વણકરોએ આ યોજનામાં સ્વેચ્છાએ સહકાર ન આપતાં ગોરાં વેપારીઓ તેમનાં ઘરોમાં રાત્રે રૂપિયા નંખાવતા * ને તેમને ખાતેદાર લેખી તેમનો માલ પડાવી લેતા. [આ કાર્યક્રમે પોતાનો દાનવી પંખે તો જો કે મુખ્યત્વે અંગાળ અને બિહારમાં જ બતાવ્યો પણ તેની અસર ધીમે ધીમે આખા હિંદ પર થઈ.] આ અંગે વિરોધ કહે એવા સંખ્યાબંધ વણકરોના અંગુઠા કાપી લેવામાં આવ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે ગામડાંઓના ટકાવનો વણકરરૂપી એક પાયો તૂટી પડ્યો ને ધીમે ધીમે એ વેપાર પરદેશી કે દેશી મીલોનાં હાથમાં આવ્યો ગયો.

વણકરોના પ્રજના નિકાલ પછી અનેક પરદેશી બનાવટોએ આખ્ય ઉદ્યોગો સામે હરીફાઈ આદરી ને આખ્ય-ઉદ્યોગની કિંમત ધીમે ધીમે ઘટવા લાગી. સમય જતાં તે ઉદ્યોગો અદશ્ય થવા લાગ્યા. પરિણામ એ આવ્યું કે ટકાવનાં ઉપરોક્ત સાધનના હાસથી ખેડૂત અને શાહુકાર અને એકમેક પર વધુ ને વધુ આધાર રાખતા થયા.

ગૌચરો ધીમે ધીમે ઝોઝાં થતાં ગયાં; કરો વધતા ગયા ને ચરખીના (વેજીટબલ) ઘીની હરીફાઈથી શુદ્ધ ધીની વપરાશ પણ ઘટતી ગઈ. પરિણામે ગોપાલન મોંઘું ને ઝોઝું લાભકર્તા નીવડવા લાગ્યું. યાંત્રિક ધાણીઓ ને યાંત્રિક વાહનોએ અળદ, ઘોડા, ઊંટ વગેરેનાં ઉછેરથી ગામડાંઓને મળતા લાભને પણ પોતાને હસ્તક કરી લીધા. ને જે ગામડાંઓ પોતાનાં ઉદ્યોગો, પોતાનો શ્રમ અને પોતાનાં વાહનોનો શહેરોને લાભ આપી શહેરોમાંથી નાણું મેળવતાં હતાં તે ગામડાંઓ અનેક પરદેશી વસ્તુઓ ને વાહનોથી આકર્ષાઈ પોતાનું અદ્ય નાણું પણ બહાર કાઢવા લાગ્યાં. અંતમાં, ગામડાંઓમાં, શાહુકાર પક્ષે ધીરધાર અને બિનનફાકારક વ્યાપાર અને ખેડૂતપક્ષે ખેતી અને બિનનફાકારક પરુપાલન એટલા જ વ્યવસાય રહ્યા. પરિણામે શાહુકાર ને ખેડૂત બંનેના ટકાવનો આધાર એકમેક પર આવી રહ્યો. અને પરસ્પર પ્રત્યે ધૂરકવા લાગ્યા. ખેડૂત દેણું વધારતો ગયો ને તે પાછું વાળવાની નૈતિક જવાબદારીમાં શિથિલ બનવા લાગ્યો. શાહુકાર ખેડૂતને ચૂસવા લાગ્યો ને તેને કોર્ટોમાં ધસડવા લાગ્યો.

* આ હકીકતનાં વિગતવાર અને સત્તાવાર પ્રમાણો માટે જુઓ—'ભારતમાં અંગ્રેજી શાસન.'

ગોરી પ્રબળે આ ભાવતું હતું. વિશાળ હિંદની ખેતીમાં પોતાના વ્યાપારી લાભ સાંકળી દેવાને, અંતમાં તેને કબજે કરવાને અને પરિણામે પ્રબળને નિઃસત્ત્વ બનાવી દેવાને જ તેણે આ તક ઊભી કરી હતી. જો હિંદી પ્રબળ સુખેથી જીવે એવી તેની ઇચ્છા હોત તો મૂડી-ભક્તોને દબાવીને, ખેડૂતોને ઋણમુક્તિમાં મદદ કરીને અને આ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં પણ અનેક સંભવિત વ્યવસાયો ગામડાંઓમાં ખીલવીને તે ઉપશોક્ત પ્રશ્નનો નિકાલ કરી શકત. પણ તેને તો પોતાના વ્યાપારને વિકસાવવાને, અહીંથી હરણ કરેલી મૂડીને અહીં જ વાવવાને ખેતી અને ગામડાં કબજે કરવાનાં છે અને ગ્રામ્યપ્રબળને શહેરોમાં હડસેલી મૂડી તેને બેકાર, દુઃખી, નિઃસત્ત્વ અને પરસ્પર સામે ઘૂરકતી બનાવીને કચરી નાંખવાની છે. પરિણામે ખેડૂત અને શાહુકાર અને પરસ્પરથી છૂટા પડે એ એને રુચતું છે.

આજે ગામડાંઓમાં શાહુકાર ને ખેડૂત બંનેની સ્થિતિ ભીષણ છે. ખેડૂત જો કોઈ એને શાહુકારના પંખમાંથી છોડાવે તો તે દાનવનો પંજો સ્વીકારવાને પણ તૈયાર છે ને શાહુકાર જો એણે ધીરેલી મૂડીનો અર્ધો ભાગ પણ જો કોઈ પાછો અપાવે તો ગામડાં તણ જવાને તૈયાર છે. પ્રચારના બળે ધણી વખત ધારી લેવામાં આવે છે તેમ હિંદનાં ગામડાંઓમાં ધીરધાર કરનાર વર્ગ ખૂબ પૈસાદાર નથી હોતો. તેમાંનો મોટો ભાગ તો કેટલીક વખતે શેણું કરીને કે વસ્તુઓ વેચીને પોતાનો ધંધો ટકાવી રાખે છે. આજે એ બંને વર્ગ બહારની ઉચ્ચકરણીથી પરસ્પર પ્રત્યે ખીજવાઈ રહ્યા છે ને એ ખીજ હિંદની ખેતી કબજે કરવા ઇચ્છનારાઓને માટે તો સિદ્ધિનું મુખ્ય પગલું છે.

એ સિદ્ધાન્તની ઝાંખી રૂપરેખા સહેજે સમજી શકાય તેવી છે:

શરૂઆતમાં ખેડૂતને રક્ષણ આપવાના બહાને ગામડાંઓમાંથી શાહુકારોનાં હિતોને નષ્ટ કરવાં. પરિણામે બેકાર બનતો એ વર્ગ શહેરોને માર્ગે વળે અને ત્યાં બોળરૂપ બની તે હિંદી પ્રબળના સામુદાયિક અને સાર્વત્રિક નાશમાં હથિયારરૂપ થઈ પડે.

તે પછી ઓછા બ્યાજે નાણાં ધીરવાની લાલચે, ખેતી સુધારવાનો ઉપદેશ આપી, ખેડૂતને યાત્રિક ખેતીના માર્ગે વાળવો. ને એ રીતે હિંદની ખેતીવાડીને પોતાનાં યંત્રો, વિલાયતી બળતણ ને તૈલી પ્રદાર્થોના વેચાણનું ને યાત્રિકોના ટકાવનું બખર બનાવી દેવું.

—ને સમસ્ત હિંદુસ્તાનના ખેડૂતવર્ગને અમુક વર્ષના ગાળા માટે ઓછા બ્યાજે નાણાં ધીરવાનું શક્ય બનાવતા માર્ગે પણ અજબ છે. ગરીબાઈ અને ઊંચા ભાવોના કારણે હિંદની ધાતુસંપત્તિ, અને સ્થાવર મિલકત વિષયક અનેક પ્રકારના કરોના કોરણે હિંદની સ્થાવરસંપત્તિ-બંને, વર્ષોથી, રોકડ મૂડીના રૂપમાં ફેરવાઈ રહ્યાં છે. આ મૂડીનું નિવાસસ્થાન બેંકો છે. ટૂંકાણુમાં જો શેટલો, કપડાં, ચાલુ વપરાશની હલકી ચીજો ને મૂર્ખ (!) પૂર્વજોના રીતરિવાજોથી જળવાઈ રહેલ ન જેવા ધાતુના અલંકારોને બાદ કરીએ તો હિંદી પ્રબળની બધી જ સંપત્તિ ધીમે ધીમે બેંકોમાં પ્રવેશી છે. પરિણામે બેંકોના બ્યાજના દર ઘટતા જ રહ્યા છે ને નજીવા બ્યાજે લીધેલી મૂડી બેંકો આજે પોતાના આડતીઆઓ દ્વારા ખેડૂતોને સામાન્ય બ્યાજે સહેલાઈથી ધીરી શકે તેમ છે. પણ ખેડૂત બ્યારે પૂરેપૂરો હાથમાં આવી જશે ત્યારે આ યોજના કંઈક જીવંત સ્વરૂપ દાખવશે.

વર્ષો પૂર્વે હિંદને વધારાના પરદેશી માલથી લાદી દેવાને ને હિંદનું ધન ખેંચી લેવાને હાંડિયામણના દર ઘટાડાયલા. હવે ગોરી પ્રબળો સમજી ગઈ છે કે હિંદમાં ખેંચવા જેવું

ધન લગભગ આવી રહ્યું છે. પરિણામે તેમને હવે એ ખેતેલું નાણું સાઈં વ્યાજ મળી શકે એ સ્થિતિમાં અહીં ધીરવું છે. પણ બે હાંડિયામણના દર ઘટાડવામાં આવે તો નાણું હિંદમાં પ્રવેશતાં જ સવાયું બની જાય. તે અંગે દરના ઘટાડાની માગણીને વહેતી મૂકી દેવાણી છે. ન્યારે ખેડૂત હાથમાં આવી ગયો હશે, તક અનુકૂળ બની હશે ત્યારે ઉપરોક્ત માગણીને માન આપવાના બદલે હાંડિયામણના દર ઘટાડી દેવાશે. પરિણામે પરદેશી મૂકી હિંદમાં ધસી આવી હિંદી ખેડાને કબજે લેશે. હિંદી પ્રજા પાસે તે વખતે ખેડામાં મૂકવા જેટલી મૂકી હશે જ નહિ એટલે પરદેશીઓનું હિત જાળવવાને ખેડાના વ્યાજના દર ઊંચા ચડી જશે. તે પ્રસંગે ખેડૂતોને ઓછા વ્યાજે મળતાં નાણું અટકી જશે.* અને તે અને તેની જમીન બંને પરદેશી મૂકીદારોના કબજામાં ચાલ્યાં જશે, યાંત્રિક ખેતી સાર્વત્રિક બનશે.

ધીમે ધીમે યાંત્રિક ખેતી ખેડૂતવર્ગના મોટા ભાગને ખેકાર બનાવશે. એ ખેકાર વર્ગ મજૂરીમાં એવી હરીફાઈ કરશે કે ગોરા મૂકીદારો, જેમ આજે તેઓ બાર બાર રૂપિયે મેટ્રિક થયેલા કારકુનો મેળવે છે તેમ, રોટલાના ટુકડાના બદલામાં જ મજૂરો મેળવી શકશે. ને હિંદી પ્રજાની દશા ધીમે ધીમે ગુલામ કરતાં પણ બદતર બની જશે.

યાંત્રિક ખેતીનાં ઉપરોક્ત પરિણામ સમજનાર વર્ગ પણ કેટલીક વખતે તો મૌન સેવે છે. તે એમ માને છે કે આ વિશાળ હિંદમાં એ યોજના સફળ થવાની જ નથી. ને એવા વર્ગની એ માન્યતા પણ યાંત્રિક ખેતી-પ્રચારકોને તો મદદકર્તા જ થઈ પડે છે. પણ એ વર્ગ બે આંકડાઓ પ્રત્યે નજર દોડાવે તો તેની આંખ તરત જ ખૂલી જશે.

હિંદમાં વધુમાં વધુ જીવદયાપ્રેમી પ્રદેશ ગુજરાત છે ને યાંત્રિક ખેતીથી ગૌચરો, બીડો અને ખેતી વિષયક પશુપાલન અસંભવિત થઈ જવાનાં તે તો તેવી ખેતીના પ્રચારકો પણ કબૂલે છે. આમ છતાં ગુજરાતનો મોટો ભાગ જેમાં સમાઈ જાય છે એવા વડોદરા-રાજ્યના જ આંકડા બે અવલોકીએ તો જણાય છે કે ૧૯૩૭-૩૮ ના વર્ષમાં તે રાજ્યમાં ૫૯૫ વીધાં જમીન, ૧૯૩૮-૩૯ ના વર્ષમાં ૧૮૬૫-૯ વીધાં જમીન ને ૧૯૩૯-૪૦ના વર્ષમાં ૩૦૮૫-૬ વીધાં જમીન ટ્રેક્ટરોથી ખેડવામાં આવી છે. અને છેલ્લા વર્ષમાં, યુદ્ધના કારણે, ટ્રેક્ટરો, વિલાયતી બળતણ ને પરદેશી તૈલી પદાર્થો વગેરેના ભાવો બે ચડી ન ગયા હોત તો તે વર્ષનો આંકડો છે તે કરતાં પણ મોટો હોત.

ખેડૂત ને શાહુકાર વચ્ચેની તકરાર અને પશુધન પ્રત્યેના અમાનુષિક વર્તનના પ્રસંગો તો વધી જ રહ્યા છે. હિંદુ ખેડૂતો હજી પશુધનના નાશથી કંઈક ડરે છે. પણ પોતાની હદનાં ગૌચરો અને બીડોને પશુઓના ઉપયોગ સામે બંધ કરવામાં અહિંદુ ખેડૂતો મહત્વનો ફાળો નોંધાવી રહ્યા છે. ઉત્તર ગુજરાતના હારીજ-રાધનપુર વગેરે પ્રદેશોમાં તાજેતરમાં બની ગયેલા ને બનતા કેટલાક બનાવો પ્રત્યે નજર દોડાવીએ તો તે હકીકતનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

આ સ્થિતિમાં ને આ ઝડપે વિકાસ સાધતી યાંત્રિક ખેતીના ગુણદોષ પ્રજાએ ત્વરાએ નિચારી લેના ઘટે છે.

૦

* અમેરિકા જેવા સ્વતંત્ર દેશમાં પણ ખેડાએ ખેડૂતને કેવો ગુલામ બનાવી મૂક્યો છે, તેનું આખેડૂબ સ્ત્રિ તાજેતરની જગવિખ્યાત નવલકથા Grapes of Wrath માં દોરવામાં આવ્યું છે. ખેડૂતને બચાવવા માટે સરકારના અનેક પ્રયાસો છતાં તે સ્વતંત્ર દેશમાં આ સ્થિતિ છે તો અહીં તે ખેડૂતની, પરદેશીઓના હાથે, શી દશા સંભવી શકે તે તો કલ્પનાની પણ બંહારનો વિષય ગણાય.

જીવન ઝરણા

પ્રસાં

મુગધપતિ શ્રેણીકના બગીચામાંથી એક ચંડાળે એક સમયે, પોતાની અપૂર્વ વિદ્યાના બળે, કેટલીક ફેરીઓ ચોરી. એ અંગે ચોરની ધરપકડ કરવામાં આવી. પણ તેને સખ કરતાં પહેલાં શ્રેણીકમાં તેના પાસેથી એ વિદ્યા શીખી લેવાનો તલસાટ જાગ્યો.

શ્રેણીક ચંડાળ પાસેથી વિદ્યા શીખવા લાગ્યો, પણ કેમે કરતાં તે તેને ગળે ન ઊતરી. એ પ્રસંગે તેના ધુલ્હિમાન યુવરાજ ને મહામંત્રી અભયકુમારે કહ્યું, 'રાજન્, આપ સિંહાસને બેસો, ને ચંડાળ ભોંય પર બેસી આપને વિદ્યા શીખવે એ વિદ્યા આપને ન સમજાઈ શકે. વિદ્યા જો ખરેખર શીખવી જ હોય તો ચંડાળને આસને બેસાડી આપે ભોંય પર બેસવું ઘટે.'

શ્રેણીકે એ સલાહનો અમલ કરતાં જ વિદ્યા તેને ગળે ઊતરી ગઈ. ને અન્તમાં અભય-કુમારે ગુરુ બનેલા ચોરને રાજ પાસે ક્ષમા અપાવી.

રાજ ઓસ્વાદ એક સમયે જમવાને બેઠો હતો. તેની સમક્ષ જુદી જુદી વાનીઓથી ભરેલા, ને હીરા-મોતીથી જડેલા સોનાના થાળ પડ્યા હતા. પણ તે તે વાનીઓમાંથી એકાદને પણ સ્પર્શે તે પહેલાં તેણે રાજમહેલના ખારણેથી આવતો સામુદાયિક અવાજ સાંભળ્યો. અનુચરોને તેણે તે અવાજનું કારણ પૂછ્યું.

"નામદાર," અનુચરે આગળ આવી કહ્યું, "એ તો લિખારીઓનું એક ટોળું એકત્ર થઈ બીખ માગવા આવ્યું છે. ને આપણા સૈનિકા એને મારી હડાવે છે."

"શું?" ઓસ્વાદ આસન પરથી ઊઠી જતાં ગળ્યો, "મારાં પ્રજાજનોને બૂખ્યાં રાખીને મારે જમવાનું છે?" ને એકાદ ક્ષણ થોભી તેણે ઉમેર્યું, "ખીજા અનાજની સાથે સાથ આ થાળાઓ પણ એમને વહેંચી આપો."

અનુચરે રાજવીની આજ્ઞાને અનુસર્યા ને થાળમાંની અદ્ભૂત વાનીઓ લિખારીઓને વહેંચી આપી તેઓ ખાલી થાળ લઈ પાછા ફર્યા.

"થાળ પાછા કેમ લાવ્યા?" રાજએ પૂછ્યું.

ને અનુચરે એ પ્રશ્નનો આશય સમજી શકે તે પહેલાં જ રાજ બોલ્યો, "જાઓ, એ થાળાઓના કકડા કરી મારાં ગરીબ પ્રજાજનોને વહેંચી આપો. ને માફ લોજન પણ મારાં પ્રજાજનોના જેવા જ સાદા થાળમાં લાવજો."

એક માતાએ નાનપણથી જ પોતાના પુત્રને સત્યનો મંત્ર શીખવેલો. એ પુત્ર કંઈક મોટા થતાં તેને બહારગામ જવાનું થયું. માતાએ તેને, સંકટમાં ઉપયોગી થઈ પડશે એમ માની, આળીશ સોનામહોર આપી. પણ તે ચોરાઈ ન જાય તે માટે તેણે તે પુત્રની બંડીના અંદરના ભાગમાં સીવી લીધી; ને પુત્રને તેણે એક સંધ સાથે રવાના કર્યો.

રસ્તે તે સંધ લૂંટાયો. સંધની દરેકે દરેક વ્યક્તિની ઝડતી લઈ તેના પાસે જઈ કંઈ હોય તે ચૂંટવી લેવાયું. તેમાં પૂર્વોક્ત કુમારની પણ ઝડતી લેવામાં આવી. પણ ચોરાની નજરે સોનામહોરો ન ચડી. ને તેમણે તેને જવા દીધો.

“પણ મારી બંડોના અંદરના ભાગમાં સોનામહોરો રહી જાય છે તો?” કુમારે કહતી લેનારને કહ્યું.

ચોર આશ્ચર્ય પામ્યો. તે એ કુમારને પોતાના સરદાર સમીપ લઇ ગયો. સરદારે સોનામહોરો અવલોકતાં કહ્યું, “સામાન્ય માનવી તો આવા અંધોગમાં પોતાનો માલ છુપાવવા મથે. તેને અદલે તું છુપાવેલને પણ ખુલ્લો કરે છે!”

“મારી માતાએ મને સત્યને ન છુપાવવાનું શીખવ્યું છે.” કુમાર દઢતાપૂર્વક બોલ્યો, “ને હું એને વફાદાર છું.”

“શાબાશ” સરદારે કુમારને તેની સોનામહોરો સાથે જવા દીધો.

—પણ પછી તે પોતે પણ વિચારમાં પડ્યો કે, “એ એક બાળક પોતાની માતાને વફાદાર રહી શકે તો હું શું ઇશ્વરને પણ વફાદાર ન રહી શકું?”

—ને તેણે તરતજ સંધને તેનો માલ પાછો સોંપી સહીસલામતીપૂર્વક જવા દીધો.

x

x

x

પોતાની માળામાંથી એક મોતી ગૂમ થતાં એક રમણી ઝવેરીને ત્યાં તે માળા સમરાવવાને ગઇ.

ઝવેરીએ ખૂટતું મોતી ઉમેરીને માળા ફરી બાંધી આપવાના પાંચ હજાર રૂપિયા માગ્યા.

“હૈ!” રમણીએ ચમકીને પૂછ્યું, “પણ આખી માળા જ હું રૂપિયા પચાશમાં લઇ ગઇ છું તો.”

“હા બહેન,” ઝવેરીએ કંઈક ખિન્ન વદને કહ્યું, “આપે બનાવટી મોતીની માળા મારેલી તે તેની કિંમત આપને રૂપિયા પચાશ જણાવાયેલી. પણ નોકરે ભૂલથી આપને બનાવટીને અદલે સાચાં મોતીની માળા આપી દીધી. તેની ખરી કિંમત રૂપિયા સત્રા લાખની છે.”

“એ નોકરનું તમે શું કર્યું?” રમણીએ કંઈક વિરમયપૂર્વક પૂછ્યું.

“અમને એની પ્રામાણિકતા પર વિશ્વાસ હતો.” ઝવેરીએ કહ્યું, “એટલે એને કોર્ટમાં ધસડવાનું અમને ઉચિત ન જણાયું. પણ એવો ભુલકણો માણસ ફરી તુકશાન ન કરી બેસે તે ખાતર અમે તેને નોકરી પરથી દૂર કર્યો છે.”

“ઠીક.” રમણીએ હસીને કહ્યું, “હું કોઈની ગફલતનો લાભ લેવા નથી ઇચ્છતી. ને સાચાં મોતીની હું ભૂખી પણ નથી. તમે તમારી આ માળા પાછી લો. ને અદલામાં મારી એક ઇચ્છા સંતોષો.”

“શી?” હર્ષથી ઊભરાતા અંતરે ઝવેરીએ પૂછ્યું.

“મારા કારણે અરતરફ અનેલા નોકરને પાછો રાખી લ્યો.”

ઝવેરીએ રમણીની ઇચ્છા સંતોષી, એટલું જ નહિ, એ રમણીની મહાનુભાવતાની સ્મૃતિ જાળવવાને તેને તેણે સાચાં મોતીનું એક લોકીટ બેટ મોકલાવ્યું.

x

x

x

પરમાર રાજની કીર્તિરાજની પુત્રી કામલતાએ એક પ્રસંગે બાલરમતમાં ‘કૂલેશ’ નામે એક ગોવાળિયાને ધણી કટપી લીધો. સમય જતાં તે યુવતી બની પણ પોતે રમતમાં પણ એક પુરુષને પતિ માની લીધો છે તે તે ન વીસરી. જ્યારે તેના પિતાએ તેને માટે વર

શોધવાને રાજકુમારો પર નજર ઠોડાવવા માંડી ત્યારે તે બોલી કે, 'બલે રમતમાં, પણ જે પુરુષને માટે મારા મુખમાંથી 'પતિ' શબ્દ નીકળી ગયો છે તે જ મારા હાથનો અધિકારી થઇ શકે.' તે તેમ ન અને તો ગોવાળિયાને મનથી પતિ લેખી તેણે આજીવન બ્રહ્મચારિણી રહેવાનું નિર્ધાર્યું.

કીર્તિરાજ પુત્રીની મહત્તાને તરત પારખી ગયો. તે લોકનીતિને આજીવે મૂકી તેણે અજીવક ગોવાળિયાને પોતાની કુંવરી પરણાવી.

પતિ ગોવાળિયો, છતાં કામલતાના સતીત્વ પ્રભાવે એવા પુત્રને જન્મ આપ્યો કે જે સમય જતાં કચ્છનો રાજા બન્યો. તેણે એકવીશ વખત ગૂર્જરપતિ મૂળરાજને ઉપરાઉપરી હાર ખવરાવી.

પણ છેલ્લા યુદ્ધમાં મૂળરાજની અદ્વાટ સેનાએ તેને એક નાનકડા કિલ્લામાં ઘેરી લીધો. લાખો તરતજ કિલ્લાની બહાર આવ્યો. તે તેને મૂળરાજ સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ થયું. ત્રણ દિવસ સુધી ચાલેલા આ યુદ્ધને માતા કામલતા કિલ્લામાંથી પ્રેમભરી નજરે જોઈ રહી. છેલ્લે દિવસે મૂળરાજે લાખાને મારી નાખ્યો. તે કામલતા શત્રુના એ શૌર્યને પણ એટલી જ શ્રાંતિથી નિહાળી રહી.

પણ મૂળરાજે ગર્વમાં આવી જ્યારે ભૂમિ પર પડેલા લાખાની દાઢીને મશ્કરીમાં પગ અડાડ્યો ત્યારે તે દૃશ્ય અવલોકી રહેલી કામલતા બોલી:

“યુદ્ધનીતિનો ભંગ કરી, ભૂમિ પર પડેલા મારા વીર પુત્રના શબ્દો અપમાન કરનાર એ રાજા, તને અને તારા વંશને કાઢતો રોગ નડજો.”

તે તે પછી ગુજરાતનો એકેએક સોલંકી રાજા અંત સમયે એ રોગનો ભોગ બનેલ છે.

X

X

X

ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરને એક સમયે શિક્ષણ-સમિતિમાં એક ગોરા સાથીદાર સાથે કામ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તે અંગે તેઓ એક વખતે તે સાથીદારને મળવાને તેને ઘેર ગયા. તે સમયે ગોરા સાહેબ ટેબલ પર પગ લંબાવી ખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા સીગરેટ ફૂંકતા હતા. તેમણે ડોકું નમાવી ઇશ્વરચંદ્રને પાસેની ખુરશીમાં બેસવાની આંખથી ઇશ્વરત કરી.

ઇશ્વરચંદ્ર એ પ્રસંગે અપમાનને ગણી ગયા ને તેમણે ગોરા સાહેબને પોતાને ત્યાં પધારવાનું વળતું આમંત્રણ આપ્યું.

ખીજે દિવસે ગોરા સાહેબ ઇશ્વરચંદ્રને ઘેર ગયા. ઇશ્વરચંદ્ર તે વખતે માથે પાઘડી લગાવી, ટેબલ પર પગ લંબાવી, ખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા હોકો ગડગડાવતા હતા. તેમણે હોકાની નળીને મોંમાં જ રાખી સાહેબને પાસેની ખુરશીમાં બેસવાની આંખથી ઇશ્વરત કરી.

સાહેબ રાતાપીળા બનીને ચાલ્યા ગયા ને ઉપરી અધિકારી સમક્ષ તેમણે ફરિયાદ કરી. તે અંગે અધિકારીએ ઇશ્વરચંદ્ર પાસે માનપૂર્વક ખુલાસો માગતાં, ઇશ્વરચંદ્રે પૂર્વોક્ત હકીકત જણાવી કહ્યું, “અમારે ત્યાં-આર્ય પ્રજામાં તો એવો રિવાજ છે કે ઘેર આતિથિ આવે ત્યારે ઊભા થઇ તેનું સન્માન કરવું. પણ ગોરા સાહેબે ટેબલ પર પગ લંબાવી મને જે સુંદર આવકાર આપ્યો તે જોતાં મને લાગ્યું કે ગોરી સંબંધતાનો આ પણ કોઈક વિશિષ્ટ પ્રકાર હશે. એટલે મેં પણ એનું અનુકરણ કર્યું.”

X

X

X

રેસીડન્ટ રાઈસને જ્યારે ગુપ્ત સમાચાર મળ્યા કે મૂળુ માણેક નામે બહારવટિયો, પોતાના કેટલાક સાથીદારો સાથે, રાષ્ટ્ર ગામમાં રાતવાસો રહ્યો છે ત્યારે તે પોતાના એક અંગ્રેજ સાથીદાર ને અલુચોની વિશાળ સેના સાથે તે ગામમાં જઈ પહોંચ્યો. તેણે તેલક્ષણ ગામને સળગાવી મૂકવાનો પ્રયાસ તો કર્યો પણ તેમાં નિષ્ફળ નીવડવાથી તેની સેનાએ ગામને ઘેરી લીધું ને સાહેબ પોતાના તંત્રીમાં સિધાવ્યા.

રાત્રે બહારવટિયા દુસ્મન-સેનાને વીધીને ચાલી નીકળ્યા. પહેરેગીરોએ જ્યારે અધિકારીઓને આ સમાચાર પહોંચાડ્યા ત્યારે ઉત્તર મળ્યો કે “સ્વપ્નું આવ્યું હશે. આવી ઠાઠમાં બહાર કોઈ ન નીકળી શકે.”

સવારે એ સેનાએ ગામ છૂટ્યું, ગામની અબળાઓની આબરૂ લૂંટી. ને એક સુંદર અહેવાલ તૈયાર કર્યો કે, “પોતે કેટલી અપૂર્વ બહાદુરીપૂર્વક બહારવટિયાઓને નસાડી મૂક્યા છે.”

x x x

ધરાનના શહેનશાહ મહાન સાયરસે જ્યારે કાશ્મીર ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે તેની અબજ સેના સામે ત્યાંનો રાજા એમર્ગસ હારી ગયો, ને કેદ પકડાયો. પણ એ પ્રસંગે એમર્ગસની રાણી સ્પારેશ્રા યુદ્ધને મોખરે આવી. તેણે લાગતા સૈન્યને એકત્ર કર્યું ને અપૂર્વ વીરતાપૂર્વક સાધરસની સેનાને પાછી પાડી એટલું જ નહિ પણ સાધરસના સંખ્યાબંધ અમલદારોને તેણે કેદ કર્યા. સાધરસે જ્યારે એ અમલદારોની મુક્તિનો માર્ગ પૂછ્યો ત્યારે સ્પારેશ્રાએ કહાવ્યું, “મારા પતિની મુક્તિ ને મારા દેશનું સ્વાતંત્ર્ય.”

x x x

ચિત્તોડના રાણાએ એક પ્રસંગે આવેશમાં આવી પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “સુન્દીનો ગઢ તોડ્યા પહેલાં અનજળ હરામ છે.”

મંત્રીઓ ગભરાયા. રણકુશળ હાડા રજપૂતોના હાથમાંથી એ ગઢ જૂંટવતાં કે એને તોડતાં વર્ષો વીતી જાય ને ત્યાંસુધીમાં તો પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ રાજવી જીવન ગુમાવી બેસે.

ને તેમણે એક યુક્તિ અજમાવી. ચિત્તોડની હદમાં જ તેમણે રાતોરાત સુન્દીના જોવો જ એક નકલી ગઢ બનાવી દીધો. ને એ ગઢ તોડવાથી પ્રતિજ્ઞા જળવાઈ શકે છે એવું તેમણે ચિત્તોડપતિના મન પર ઠસાવ્યું. ને ચિત્તોડપતિ એ ગઢ તોડવા ચાલ્યા.

એ સમયે ચિત્તોડમાં કુમ્બો નામે એક હાડો રજપૂત રહેતો હતો. તેને આ નકલી ગઢની રમતમાં પણ હાડાઓનું અપમાન જણાયું. ને તે ચિત્તોડપતિ ને તેની વિશાળ સેના સામે એ નકલી ગઢનું સંરક્ષણ કરવાને એકલો જઈ બીલો. ચિત્તોડપતિ પોતે બનાવરાવેલા નકલી ગઢને પણ એ વીરના રક્તથી રંગ્યા પહેલાં તો ન જ તોડી શક્યા.

x x x

ઈંગ્લાંડના મહામંત્રી રોબર્ટ વોલપોલે બીજા મંત્રીઓ સંબંધી રાજા ત્રીજા જ્યોર્જ સમક્ષ કેટલીક ફરિયાદ કરી. ને રાજાએ તેને લગતા બધા અહેવાલ જોવાને માગ્યા.

મહામંત્રી રાજાની આ વલણથી ગભરાઈ બેઠા. પણ તેમના શાણા લાઇએ તેમને શિખામણ આપી કે, “ગભરાવાની જરૂર નથી. રાજા માગે છે કરતાં અનેકગણા અહેવાલો તેને બતાવવાની ગોઠવણ કરો.”

બીજે દિવસે સવારમાં, કાગળોના થોકડાથી ભરેલી એક ગાડી રાજાના મહેલ પાસે

અક્કલનો ઉપયોગ

વેણીલાલ બૂચ

કોઈ કાંઈ વગર વિચાર્યું કે મૂર્ખાઈભર્યું કામ કરે ત્યારે એમ કહેવાય છે કે, 'એની ખોપરીમાં મગજ જ ક્યાં છે, એ અક્કલનો ઈસ્કાતરો છે પરંતુ ચાવી ગીરો મૂકી છે, એનો ઉપલો માળ ખાલી છે, એ ભેજાંગેપ છે.'

ખરી હકીકત એ છે કે દરેક માણસના માથાના સહુથી ઉપલા ભાગમાં ખોપરી નીચે મગજ અગર તો જેને ભેજું કહેવામાં આવે છે તે હોય છે અરૂં પરંતુ તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે આવડત નથી હોતી.

કોઈ એ-પાંચ મિનો એકઠા મળી કાંઈ ચર્ચા કરતા હોય તેમાં કોઈ મિત્ર એકાદ ભૂલભરેલું વિધાન રજૂ કરે તો બીજો કોઈ ટીખળી મિત્ર કહેશે, 'ભાઈ જરા બદામનું સેવન કરો તો સારું. શીર્ષાસન કરતાં શીખો.'

જે માણસની બુદ્ધિ ખીલેલી નથી હોતી, જેનો માનસિક વિકાસ ઓછો થયો હોય છે તેનાથી કોઈ ઉપયોગી કાર્યો થઈ શકતાં નથી. બુદ્ધિ વગરનો માણસ સઠ વગરના વહાણ જેવો હોય છે. તે ગમે ત્યાં ઢસડાઈ જાય છે, ક્યાંય ટકી શકતો નથી, અથડાય છે, કુટાય છે, અને ભાગીને ભૂકો થઈ જાય છે.

માણસની બુદ્ધિશક્તિનો—અક્કલનો ઉપયોગ કેમ કરવો એ પણ શીખવું જોઈએ. જેમ સાઇકલ ઉપર એસતાં કે ઘોડેસ્વારી કરતાં શીખવા માટે થોડી ટેવ પાડવી પડે છે અને ટેવાઈ જતાં સાઇકલ કે ઘોડા ઉપર અરાખર કાબૂ આવી જાય છે, તેમ જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં અક્કલનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવા ટેવાઈ ગયેલો માણસ ક્યાંય ખત્તા ખાતો નથી, પરંતુ તે આગળને આગળ પ્રગતિ કરે જાય છે.

શરીરને વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ તેમ મગજને પણ વ્યવસ્થિતપણે વિચાર કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. આ ટેવ એટલે જ કસરત. જેમ શરીર-વિકાસ માટે શારીરિક વ્યાયામ હોય છે તેમ માનસિક વિકાસ માટે માનસિક વ્યાયામ હોય છે.

કેટલાંક માણસના મગજમાં અનેક જાતના વિચારો અને માહિતીઓ ઠાંસીઠાંસીને ભરી હોય છે પરંતુ વ્યવસ્થિત રીતે એનો ઉપયોગ કરવાની ટેવ ન પાડેલી હોવાથી તેના

આવીને થોભી. ને વોલપોલે તે ગાડીમાંથી ઊતરી રાજ સમક્ષ જતાં કહ્યું, “આપે મંગાવેલા અહેવાલોની એક ગાડી હું સાથે જ લેતો આવ્યો છું. ને બીજી પાંચ પાછળ આવી રહી છે.”

રાજ વોલપોલની ગાડીમાં ખડકેલા થોક જોતાં તે તપાસી જોવાની કદપનાથી જ ગભરાઈ ઊઠ્યો ને બોલ્યો, “હમણાં એ બધું મુલતવી રાખો.”

રાજબાપામાં ‘મુલતવી રાખો’ એ શબ્દનો અર્થ શો થાય છે તે વોલપોલ સારી રીતે જાણતો હતો, એટલે તેણે ગાડીઓમાં ભરેલા રહી કાગળિયા ગટરને રસ્તે વળાવ્યા.

જ્ઞાનનો કશો ઉપયોગ થતો નથી. કેટલોક વાર કોઈ છોકરાને 'ભણ્યો પણ ગણ્યો નહિ' એમ કહેવામાં આવે છે. આવા છોકરાઓ આ કાટીમાં આવે. તેમના મગજમાં પુસ્તકીયું જ્ઞાન ઠાંસીઠાંસીને ભર્યું હોય છે પરંતુ જીવનમાં તેનો ઉપયોગ કરતાં નથી આવડતું.

કેટલું ભણ્યા એ બહુ મહત્વનું નથી પરંતુ ખરૂં મહત્વનું તો છે ભણીને વિચાર કરવાની શક્તિ કેટલી વધી તે. શાળામાં જે કાંઈ અભ્યાસ થાય છે, જે કાંઈ નવું નવું જ્ઞાન મળે છે તે બધું જીવન કેમ સારી રીતે—સફળતાથી અને સરળતાથી—જીવી શકાય તેનો વિચાર કરવાની માત્ર સામગ્રીરૂપજ હોય છે.

માનસિક વિકાસ—ઔદ્ધિક વિકાસ સાધવામાં ખાસ કરીને અવલોકનશક્તિની સહુથી પહેલી જરૂર છે. દરેક માણસને બે આંખો હોય છે અને સહુ જોઈ શકે છે. પણ જોવાજોવામાં ફેર હોય છે. આપણે સામે પડેલી વસ્તુ ફક્ત જોઈએ જ છીએ કે અવલોકીએ પણ છીએ, એના ઉપરથી એ વસ્તુની આછી કે ઘેરી છાપ આપણા મગજમાં પડે છે.

એકાદ વૃક્ષ તરફ જોતાં તેમાં લીલા રંગની આછી ઘેરી કેટલી ઝાતની કાંઈ દેખાય છે, સવારે કોઈ બાગ-બગીચામાં ફરવા નીકળતાં ત્યાં કેટલી ઝાતનાં પંખીઓનો જુદો જુદો અવાજ સંભળાય છે, એનો ખ્યાલ આવે છે ખરો? આનું નામ અવલોકન. કોઈ દશ્ય જોયું અગર કોઈ વિવિધ પ્રકારના અવાજો સાંભળ્યા તો તેની નાની મોટી વિગતો ભરેલી સ્પષ્ટ છાપ મગજમાં જડાઈ જવી જોઈ એ.

આપણે કોઈ કલારસિક મિત્રને ઘેર ગયા હોઈએ ત્યાં મેજ ઉપર સુંદર અને આકર્ષક રીતે પુસ્તકો અને અન્ય સાધનો ગોઠવ્યાં હોય તે આપણને ગમે ખરાં પરંતુ આપણે ઘેર જઈને મેજ ઉપર આપણાં પુસ્તકો અને સાધનો એવી રીતે ગોઠવી શકતા નથી. પરંતુ જે બરાબર અવલોકન કર્યું હોય તો તમામ ગોઠવણ મગજમાં ઠસી જાય છે, અને પછી તે પ્રમાણે વિચારપૂર્વક આપણે ઘેર પણ એવી જ વ્યવસ્થા કરી શકીએ છીએ.

અવલોકનશક્તિની સાથોસાથ રસવૃત્તિ પણ હોવી જોઈ એ. જેને જે વિષયમાં રસ હોય તે તરફ તેની દષ્ટિ વધુ વળે છે. માણસ કોઈ દશ્યનું અવલોકન કરે પરંતુ જે દશ્ય જે વિષયને લગતું હોય તેમાં જે રસ હોય તેજ એ જ વિષયને લગતું ખીજે ક્યાંય ફરીથી કાંઈ વાંચવામાં કે જોવામાં આવે કે તુરત પહેલાંની છાપ તાજી થાય છે. આથી માનસિક વિકાસ સાધવા માટે અવલોકનશક્તિ પછી રસવૃત્તિ—જિજ્ઞાસાવૃત્તિ કેળવવી જોઈ એ. અને જેમ વધુ વિષયો પ્રત્યે રસ કેળવાશે તેમ તેમ જ્ઞાન પણ વિશાળ અને ઊંડુ બનશે, અને એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતાં જીવનમાં કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં પાછા પડવાપણું નહિ રહે.

કોઈ પણ વિષય ગમે તેવો શુષ્ક હોય તોપણ તેને વિષે વધુ ને વધુ જાણવા પ્રયત્ન કરવાથી આપોઆપ રસ ઉત્પન્ન થાય છે. નવલકથાનું એકાદ પુસ્તક જોતાં કદાચ વાંચવાનું મન ન થાય, એકાદ બે પ્રકરણ વાંચવાથી પણ તે પૂરી કરવાની ઇચ્છા ન થાય પરંતુ વધુ બે ત્રણ પ્રકરણ વાંચતાં-વાર્તાનો વિકાસ થતાં તેમાં કાંઈકે રસ પડવા લાગે છે. પછી વધુ આગળ વાંચતાં-વાર્તા વધુ ખીલતાં તેમાં એવો તો રસ પડવા લાગે છે કે એનું વાચન પડતું મૂકવું ગમતું નથી. અને જ્યારે વાર્તાનો અંત આવે છે ત્યારે લેખકે વાર્તા હજી વધુ લેખાવી હોત તો સાઈ હતું એમ મનમાં થાય છે.

સામાન્ય રીતે જંગલિયાત રાનીપરજ કામો વિષે જાણવાનું આપણને મન નથી થતું; એવી જંગલી કામ વિષે જાણીને શું કરવું છે એવો પણ વિચાર આવે. પરંતુ રાનીપરજ કામના રીતરિવાજ, તેમનાં ઝૂંપડાંની આંધણી, રહેણીકરણી, સંગીત, નૃત્ય, ઓઝરો, ભાષા વગેરે વિષે થોડું જાણતાં આપોઆપ તેને વિષે વધુ જાણવાનું મન થાય છે. અને એકવાર તેમાં રસ પડતાં દેશમાં રાનીપરજ કામ ક્યાં ક્યાં વસે છે, છૂટી-છવાઈ વસે છે કે દેશના જુદા જુદા ભાગમાં અમુક રીતે સંકળાયલી રહે છે તે જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય છે અને પછી તો જુદી જુદી રાનીપરજ કામોના જીવનની સરખામણી કરવાની પણ ઇચ્છા થાય છે અને આ રીતે આ વિષયને લગતું વધુ ને વધુ જાણવા પ્રયત્ન થતાં જિજ્ઞાસાવૃત્તિ પણ વધતી જાય છે.

માનસિક વિકાસ માટે અવલોકનશક્તિ, જિજ્ઞાસાવૃત્તિ અને પછી ક્રિયાશક્તિ જરૂરી છે. કોઈ વિષય આપણને ગમી ગયો પરંતુ એનો જીડો અભ્યાસ ન કરીએ તો એ વિષય જુલાઈ જવાનો. સુતારને સુતારી કામ કરતો જોઈને સુતારકામ તરફ મન વળે છતાં જાતે સુતારી ઓઝરો પકડીને તેનો ઉપયોગ કર્યા વગર સુતારી કામ આવડી જતું નથી.

આ રીતે અવલોકન, જિજ્ઞાસા અને જાતમહેનત પછી યોજી માનસિક ક્રિયાઓ આપોઆપ થવા લાગે છે. આ માનસિક ક્રિયાઓ એટલે સમરણ, સરખામણી, અને પૃથક્કરણ, ગ્રહણ અને નિર્ણય.

આપણે એકાદ જાજલી બનાવી ભોંતમાં ખોડવી હોય તો તેને લગતો વિચાર આવતાં એ કામને અંગે પાટિયું, ખીલી, કરવત, ગીરમીટ, હથોડી, રદો વગેરેની જરૂર પડશે એ ખ્યાલ આવે છે. આ બધી સાધન-સામગ્રી આપણી પાસે હોય તોપણ તેનો ઉપયોગ કરતાં ન આવડતું હોય તો સુતારની કે સુતારી કામ જાણનારની મદદ લેવાની જરૂર જણાશે. પાટિયું ઘરમાં છે કે નહિ, નાનું છે કે મોટું, જરૂરી લંબાઈનું પાટિયું ન હોય તો બે નાનાં પાટિયાંને સાંધી શકાશે કે કેમ અને તે કઈ રીતે સાંધી શકાશે એનો વિચાર આવશે. જે કોઈને સુતારી કામ કરતાં બરાબર કાળજીપૂર્વક જોયેલ હશે તો પાટિયું ક્યાંથી કાપવું, ક્યાં કાણાં પાડવાં, બે પાટિયાં કેમ જોડવાં, કેવી રીતે સરખે માપે ટેકા મૂકવા વગેરેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે. અને પછી તેનો અમલ થશે.

આપણે ધણીવાર જોઈએ છીએ કે કેટલાક છોકરાઓ મુસ્કેલ કોયડાઓ બીજાઓ કરતાં ધણી રહેલાઈથી ઉકેલી શકે છે, બીજાએ આપેલી સૂચના બરાબર ખ્યાલમાં રાખે છે. કોઈ યંત્ર બગડી ગયું હોય તો તેમાં ક્યાં ખોટકો થયો છે તે નક્કી કહી શકે છે. અટકી પડેલાં યંત્રની ખામી શોધી કાઢવી અને મુસ્કેલ કોયડાઓ ઉકેલવા બંને એક જ જાતની ક્રિયાઓ છે. જે આ જાતનાં કામ જલદીથી અને સહેલાઈથી કરી શકે અને જેને તેવાં કામ કરવાનું ધણું ગમે છે તેને સુદ્ધિનો સારો ઉપયોગ કરતાં આવડે છે એમ કહી શકાય. ટૂંકમાં આનુંજ નામ માનસિક વિકાસ. મૂંઝવણભર્યાં પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાની જિજ્ઞાસા અને શક્તિ એટલે અક્ષલનો ઉપયોગ કરવાની આવડત.

કાંઈ પણ કામ કરવું હોય તો તેનું પહેલાં અવલોકન કરવું જોઈએ, અવલોકનને પરિણામે મહત્ત્વની લાગતી આવતો યાદ રાખવી જોઈએ, પછી એ બધી બાબતો એકબીજા સાથે સરખાવી તેમાંની કઈ કેટલી મહત્ત્વની છે અને ક્યારે અમલ કરવો જોઈએ તેનો નિર્ણય કરવો જોઈએ.

કેટલાક માણસો એકાદ મોટર દૂરથી જોઈને એ ફાઈ છે કે શેવરોલેટ, હિલમેન છે પુલમેન એ તરત કહી શકે છે, કારણ કે તેમણે મોટરની જાતો પારખવાની ટેવ પાડી હોય છે; જુદી જુદી બનાવટની મોટરોનું અવલોકન કરી એક બીજી મોટર કઈ રીતે જુદી પડે છે એનો વિચાર કર્યો હોય છે. કોઈ દૂરથી જ મોટર જોઈને તેના દેખાવ ઉપરથી એની જાત કહી દે છે. તો કોઈએ મોટરની અંદર સ્પેજ નજર કરતાં તેનું યંત્ર જોઈને અગર તે મોટર હાંકવાની એક સામે ગોઠવાયેલાં જુદાં જુદાં મોટરોની રચના જોઈને તેની જાત પારખવાની ટેવ પાડી હોય છે.

અક્કલના ઉપયોગથી જીવનમાં વેગવંત પ્રગતિ કરનારા અનેક માણસોના દાખલા આપણે સાંભળીએ છીએ. કોઈ માણસ દોરી-લોટા લઈને પરદેશ ગયો અને જાતમહેનતથી લખપતિ થયો અગર ૨૫ વર્ષ પહેલાં એક નાની હાટડી માંડી બેઠેલો આજ દેશદેશાવરમાં શાખાવાળી મોટી વેપારી પેઢી ચલાવતો થઈ ગયો. આનું ઘણીવાર સાંભળીએ છીએ.

પરંતુ આ અધી સફળતાની પાછળ ચીવટથી વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરવાની ટેવ રહેલી હોય છે. કોઈ પણ કામ હાથમાં લેતાં તે સારામાં સારી રીતે કરવાની વૃત્તિ હોવી જોઈએ. બીજાઓ એ કામ કરતા હોય તો તેમાંથી કાનું કામ ઉત્તમ છે તેનો ખ્યાલ હોવો જોઈએ અને પછી એ કામ ગમે તેવું સામાન્ય કે અસામાન્ય પ્રકારનું-હલકું યા ભારે હોય તેનો વિચાર કર્યા વગર ચીવટથી અને વ્યવસ્થિત રીતે તે કામ પાર પાડતાં આવડવું જોઈએ.

આનું નામ અક્કલનો ઉપયોગ. અક્કલનો ઉપયોગ કરતાં ન આવડે તો એ અક્કલ જ શા કામની ? અક્કલનો ઉપયોગ કરતાં આવડવું હોય તો કોઈ કહે પણ ખરું કે, 'લાઇ જરા શીર્ષાસનની ટેવ પાડો. થોડી બદામ ખાઓ. મગજને થોડી દંડમેકક કરાવો !'

અક્કલનો ઉપયોગ કરતાં કેવોક આવડે છે એ જાણવા તમારી જાતને નીચેના પ્રશ્નો પૂછી જોજો.

૧. તમને જેમાં રસ પડતો હોય તેવી સંખ્યાબંધ વસ્તુઓ નજરે ચડે છે ? તેવી વસ્તુઓ વારંવાર તમારા માર્ગમાં આવે છે ખરી ?

૨. તમને ઘણા પ્રશ્નો પૂછવાનું મન થાય છે ?

૩. તમને રોજરોજ નવી વસ્તુઓ નજરે પડે છે ?

૪. તમને કાંઈકાંઈ ઉકેલવા ગમે છે ?

૫. ફાજલ સમયનો સદુપયોગ કરો છો ?

૬. મનગમતી કોઈ વસ્તુ નજરે ચડતાં તેને મળતી આવતી અગર તો તે વસ્તુ ઉપરથી તરત ખ્યાલમાં આવતી કોઈ બીજી વસ્તુ સાથે તમે તેને સરખાવો છો ?

૭. તમને નવી નવી યોજનાઓ ધડવી ગમે છે ?

૮. તમને રેડિયો બનાવતાં અગર તો સુતારી ઓગ્ગરોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરતાં આવડે છે ? અગર તો ટેબલ ઉપર આકર્ષક રીતે પુસ્તકો ગોઠવી શકો છો ?

૯. તમને નવી નવી રમતો ગમે છે ? એવી રમતો કેમ રમાય એ શીખવાનું મન થાય છે ?

૧૦. કોઈ અવનવું-બીજાને આકર્ષે તેવું કામ બનાવવામાં પાવરધા છો ? [સૂચિત.]

દૂધની દાઝેલી

પ્ર.

[૨]

“જગતનો સરજનહાર જે કોઇ હશે તેને દયાળુ થવાનો અલખરો થયો ન હોત તો આજે મારી આ દશા ન હોત. એ કોણ જાણે કેવીય અપશુકનિયાળ પણ હશે કે જ્યારે તેણે મારા જીવ પર દયા કરી તેને મનખા અવતાર અને તેમાંય કુલીનોમાં કુલીન એવી ધાહાણુ જાતિનું જોળિયું આપ્યું. નિર્દય બની તેણે મને ઢેડવાધરીના કૂખમાં જન્માવી હોત અથવા તેથીય વધુ નિર્દય થઈ મને કૂતરાં-ખિલાડાંનો જન્મ આપ્યો હોત તો હું ખૂબખૂબ રાજી થાત. દાકતર સાહેબ! રસ્તાનું નિર્જીવ રોળું બની રાહદારીની ઠેમે ચડવું એ ખમી શકાય પરન્તુ સજીવ મનખા અવતાર લઈ જરા સરખું પણ અપમાનિત થવું તે સહન થતું નથી.

કુલીનોના ગરીબ ઘરમાં હું જન્મી હતી. પુત્રી છતાં કહેવાઈ ‘પથરો’. એ ‘પથરો’ને દૂધપીતી કરતાં માતો જીવ ન ચાલ્યો. દયારૂપ રાક્ષસીએ તેના હૃદયમાં પેસી મારા પર વેર વાળ્યું, એટલું જ નહિ પરન્તુ પિતાજીના જીવનમાં જઈ તેણે મારા લવિષ્યની જિન્દગી માટે ઝેરનું ઝાડ રાખ્યું. એ ઝાડ હતું મારું ભણતર. ગરીબડી દીકરી પર દયા કરી પિતાજીએ મને ભણાવી ન હોત તો હું કુંભારના ગધેડા પેઠે ડફળાં ખાવા છતાં વગર વિરોધે આવરદા પૂરો કરત. પણ તો તો પછી એ ડાકણ દયાનું વેર અધૂરું રહી જાયને! તેણે મને શુદ્ધિ આપી, આળું એવું મર્મસ્થાન આપ્યું, લાગણી આપી તે ખરું-ખોટું પારખવાનો વિવેક આપ્યો. તેણે મને માખણ જેવી પોચી બનાવી. એના લોંઠામાં નાનકડું તણખલું પણ સોયા પેઠે પેસી જાય છે. એ મુજબ હું જિન્દગીભર નાનાં નાનાં દુઃખોથી કારાતી રહી છું. પિતાએ નિર્દય બની નિશાળે મૂકી ન હોત, અને તેમણે મૂકી તો ભલે મૂકી પરન્તુ વિઘાદેવી દયા કરી પ્રસન્ન થઈ ન હોત તો કંઈ દુઃખ હતું જ નહિ. જનમતાં વેંત જ ‘પથરો’ કહેવાએલી હું પથરા જેવી જ જડ રહી હોત તો ન હતું દેખવાનું કે ન હતું દાઝવાનું. સમાજમાં અનેક બાળાઓ ઘોળીઘાટના પથરાની પેઠે પીટાય છે છતાં તે નથી રાતી કે નથી બડબડતી. હુંય દયાનો ભોગ ન બની તેમના જેવી રહી હોત તો આજે મારે કિલ્લાની પેઠે તરફડવા વારો ન આવત.

એ દુષ્ટ દયાનો હલ્લો એકજ માર્ગે ન હતો. એના કારણે ગામનાં અન્ન, હવા તે જલનેય ખીલું કોઈ ન જડ્યું પણ જડી હું અભાગણી. તેમણે મારામાં કાંસીકાંસીને રૂપ અને સ્વાસ્થ્ય ભર્યું. કિશોર વયે તો હું ગુલાબની કાંતિ અને હજારોમોગરાની પુષ્ટિએ દીપવા લાગી. આખોહવાની દયાએ હું ફૂટડી બની અને એથી હું વિકારીઓની આંખનું આકર્ષણ અને શિકારીઓના હાથનું રમકડું બની.

એ વયે એક જણે નિર્દય બનીને મારા પર ઉપકાર કરવા ધાર્યો હતો પણ તેનો

પ્રયત્ન ફેગટ ગયો. એ અસફળ ઉપકારી હતી મરકી માતા. તેણે પિતાને ગળ્યા, માતાને ગળી અને છેલ્લે મને ગળવા માંડી. પણ અફસોસ ! હું અડધીપડધી ગળાઇ ન ગળાઈ ત્યાં તો મારાં મામા-મામી, દયાની પવનપાવડીએ ખેસી દોડી આવ્યાં. બાણુજી ઉપર તેમને એટલું બધું હેત ભભરાયું કે ખિચારો કોગળિયો તેમાં તણાઈ ગયો. મને મામા-મામી લઈ ગયાં. સંસારમાં તેમની વાહવાહ ગવાઈ.

પરંતુ મારી દશા શી થઈ ? મામીને મારા પર એટલું બધું હેત કે ધરતો બધો કારભાર મને સોંપી દીધો. ધરનાં બધાં જ કાર-કામો મને મળ્યાં. રસોઇ, વાસીદું, પાણી અને એવાં તો ઘણાં કામોનો ભાર મારે માથે આવ્યો. જોયું ને ? મામા-મામીની દયા મને ક્યાં કેટલી કારગત આવી ! નિશાળે જવા વિના જ હું સંસારને કારભાર શીખવા પામી.

મામીની એક દયાથી તો ધરાઈ રહી હતી ત્યાં મામાને વળી ખીજી દયાનો ઉમળકો આવ્યો. હું પંદર વર્ષની થઈ છતાં ડોકમાં મંગળસૂત્ર નહિ એ એનાથી જોયું ન ગયું. એ તો ખભે ખડિયો લઇને નીકળી પડ્યા. એને બાણુજીનું સ્ત્રીત્વ સાર્થક કરવું હતું, તેને પરણાવત્રી હતી. ગામ પરગામ ઢૂંઢી ઢૂંઢી એણે એક વર શોધી કાઢ્યો. મામાએ વર તો જોયો પણ તેનું ધર ન જોયું, કારણ એ હતું એક પડાળિયું ઢાળિયું; તેમાં જોવાનું શું હોય ? તેણે વરનું કુળ જોયું પણ તેની ઉમ્મર ન જોઈ; કારણ એવી વરણાળી કરવા જતાં તો વાંકડો આપવો પડે. એ વાંઢા' હતા, વિધુર હતા કે વૃદ્ધ હતા તેની તેણે ચોકસી ન કરી; તે મારા સૌભાગ્યદાતા થવા તૈયાર હતા એટલો જ વાત મારા મામા માટે બસ હતી. કારણ મોટી ખૈરો જેવડી થઈ છતાં હું કુંવારી હતી, તે તેના દયાળુ દિલથી જોયું જતું ન હતું. શી એ દયા ! તરતજ મારા ખૂચા ગળામાં મંગળસૂત્ર પડ્યું. એ સૂત્ર એક અલંકાર હતો કે પર ધરે વેચાએલી ગાયના ગળેનું દોરકું હતું તેનો જવાબ મારા સિવાય ખીજા કોઇને ન જડ્યો.

મારો સંસાર ચાલુ થયો. ભગવાનની એવી દયા હતી કે મારા ધરમાં સાસુ, સસરા કે નણુદી કોઇનો ત્રાસ ન હતો. વળી ન હતું મારે કંઈ સંધરવાનું કે ન હતું કંઈ ચોરાઈ જશે એવી ધાસ્તીથી ડરવાનું. પતિરાજ ટીપણું લઈ અજરમાં જતા, એકાદ ઝાડ તળે બેસતા ને આના-તેના જોશ જોઈ સાંજે આઠ-બાર આના કમાઈ લાવતા. એજ એમની મિલકત. રોજનું કમાવું ને રોજનું ખાવું. કોઈ દિવસ ન કમાય તો ભૂખા સૂઈ રહેવાનું.

મારા પતિ અલકમલકના જોશ જોતા પણ એમણે પોતાનો જોશ જોયો ન હતો. ક્ષયની ખાંસી એની છાતીને ખાલી કરી રહી હતી તેનો પત્તો કદાચ એના ટીપણાનાં ધન-મકર-કુંભમાં નહિ લખ્યો હોય.

હું એમને નહવડાવતી, ખવડાવતી, રાત્રે પાયથંપી ને પંખો કરતી. પતિરાજ પણ દયા કરી મને-પત્નીને એ સેવાનો દહાવો લેવા દેતા. મારા પતિદેવ તો એટલી સેવાથી રીઝતા હતા. પરંતુ સર્વના પિતા એવા ઈશ્વરે મારા ઉપર વધુ દયા કરવી ધારી. પતિસેવાનો એવો દહાવો મને તેણે આપ્યો કે જે બહુ ઓછી સ્ત્રીઓને મળે છે. પતિશ્રી છ માસ લગી પથારીવશ રહ્યા. રાત અને દિવસ એક કરી મેં તેમની ઊઠવેક કરી. એટલી સેવા સ્ત્રીઓની આદર્શદેવતા સાવિત્રીએ પણ કદાચ નહિ કરી હોય.

પતિરાજ આખરે ઊડી ગયા. મને એકલો, અનાથ ને નિરાધાર મૂકી જતાં તેમના

મનમાં જરાય ખટકો ન લાગ્યો. તે હતા જોશીરાજ, એટલે તેમણે લખ્યા લેખ મિથ્યા થતાં નથી એવો સંતોષ માની મોતની પછેડી માથે-મ્હોડે એાદી લીધી. પણ હું એ રીતે સંતોષ વાળી ન શકી. હું છેડો વાળી રડવા લાગી. માંડે એ રુદ્ધ લૂંટાઇ ગયેલા મંસારસુખ માટે ન હતું પણ હતું કમલાગ્ય માટે. દંડો ગેડીને ઉછાળ્યા કરે એમ દુર્દૈવ મને ઉછાળતું હતું. મારો શોક એ માટે હતો. ગળી ગળી હાડપિંજર થયેલું પતિરાજનું શરીરપિંજર પ્રાણ-પંખેડે ઊડી જતાં લયંકર દેખાવા લાગ્યું. આખી રાત્રી આખા ઘરમાં મડદાં પાસે હું એકલી જ હતી. ન કોઈ સચું કે વાલું, ન કોઈ કુટુંબી કે કબીલો. મૂળે જ એ એકઠાળિયું ખંડેર જેવું તો હતું જ. તે હવે સ્મશાણ જેવું જણાયું. ઘડીએ ઘડીએ મને ભયના ભણકારો વાગવા લાગ્યા. અક્ક પામી એ ભણકારે ને ભેકારે હું રડવું ય ભૂલી ગઇ. હું ડરના મારે છળી મરવાની સ્થિતિ તરફ ઘસડાવા લાગી.

ત્યારે જો હું છળી મરી હોત તો કેવું સાઈં થાત, દાકતર સાહેબ ! તો આજે તમને મારી આ રામકહાણી સાંભળવી ન પડત. દુનિયાના અનેક જીવો મારા મ્હોડાની ગાળ ને શ્રાપ પામ્યા ન હોત. અત્યારે તો સમાજની શેરીએ શેરીએ મારા શાપ ને નિસાસા ગાજી રહ્યા છે. હું તે દિવસે પતિ જોડે જ સતી થઈ હોત તો સમાજ એ શાપમાંથી બચી જત.

પરંતુ તેવું થવું સર્ખાયું ન હતું. સહવાર પડતાં તો મારા એકાંત એકઠાળિયામાં જણે કે જત્રા ભરાઈ. મેળામાં હોય છે તેવી મારે આંગણે ઠક જમી. ક્ષિયાની સ્ત્રીઓ, બોડી અને અંગેડાવાળી, બધીઓ મને ઘેરી વળી. પછી તો ન સગાઇની સગાઈ નીકળી. કોઈ મામી તો કોઈ માશી, બધાં મને આશ્વાસન આપવા લાગ્યાં. છતાં હું છાની ન રહી ત્યારે તેઓએ સાથે સાથે ડોકે વળગી રડવા લાગ્યું.

રોતાં રોતાં હું મારા મનને પૂછી રહી હતી.-આ અડોશી પડોશીઓ આજેજ આટલાં બધાં હેતાળ ક્યાંથી થઇ ગયાં ? એમનો દયાનો દરિયો આજેજ કેમ ઊભરાઈ પડ્યો ?

શી એ લોકોની દયા ? બિચાઈ બકડે જે વધારે જીવ્યું તે ખંડે એવી દયા બતાવી કોઈ કસાઈ તેનો કાન કાપે, હાથ કાપે, પૂછકું કાપે અને એમ તેનું મરણ લંબાવે તેવી દશા આ મામી-માસીઓએ મારી કરી. એક જણે બૂરચું માંડે કંકુમ તો બીજાએ ફેડયાં મારાં કંકણ અને ક્રમે ક્રમે હું બોડી બની, ખૂચી બની, ડાળ પાંખડાં ને પાંદડાં વિનાનું જણે કે ટુંકું ઝાડવું બની.

સ્ત્રીઓની પેઠે જ પુરુષોની દયાનો પણ પાર ન હતો. અગ્નિક્રિયાથી માંડી ઉત્તરક્રિયા લગીની બધી વ્યવસ્થા તેમણે કરી. શ્રાદ્ધના છેલ્લા દિવસે એ બધાં નર ને નારીઓ ધરાઈ ધરાઈને જમ્યાં. તે દિવસે ષઠ્ઠભોજનમાં ભૂદેવો વૃષ થયા. શ્રાદ્ધના પિંડે પિતૃઓ ને પતિને તર્પણ મળ્યું. પરંતુ માંડે જીવનભરનું તર્પણ હરાઈ ગયું. કારણ કે એ દયાળુ કારભારીઓએ મારાં ઘર અને ઘરેણાંને ઘરેણે મુકાવીને જ આ બધી વ્યવસ્થા કરી હતી. મુરબ્બીઓએ કૃપા કરી દુનિયામાં મારી વાહવાહ ગવડાવી. પરંતુ મારા હૈયામાં તો ત્યારે હાય હાય ઊઠતી હતી.

બધાં આવ્યાં, બેઠાં ને દયા વર્ષાવી ગયાં. તમે લૂખો વરસાદ જોયો છે, દાકતર સાહેબ ? મેં તો જોયો છે. કારણ તે દિવસની સર્વેની દયા લૂખી હતી. ઘર ગીરોમાં ગયું ને ઘરેણું ગયું ઘરેણે. છતાં કોઇએ મને ન પૂછ્યું કે કાલે ચૂલા પર હાંડલી સ્હડશે કે નહિ ?

દાકતર સાહેબ ! ઘરનો ચૂલો ન સળગતો ત્યારે મારો પેટનો ચૂલો બડબડ બળતો.

એમાં ઈંધણુ હતાં હાડકાનાં ને દાળભાત રંધાતાં લોહી-માંસનાં. આમ પોતાનાં જ હાડમાંસ ચૂસી ચૂસી શરીર ક્યાં સુધી નબ્બે ? તે સૂકાવા લાગ્યું.

હું હતી જીવન. મારા પેટની આગ પણ એટલી જ જીવન હતી. તેથી મારાથી જીવનની વેદના સહન ન થઈ. અંતે મેં ધરખૂણા છોડવા મનસૂબો કર્યો.

એનો આભાસ પામતાં જ આડોશી પાડોશી ફરી દોડી આવ્યાં. તેમણે મારી એટલી બધી દયા ખાધી કે હું તો તેના પૂરમાં તણાઈ ગઈ. તેઓ બોલ્યાં “ઓ આપ! એવું તે થાય ? સાહસીની બેટી થઈને બોડે માથે પહેલે જ મહિને પ્યારણાં બહાર જઈશ ? બહેન, વારેવારે આ જીવને સાહસીનો અવતાર નહિ મળે ! માટે ખૂણા મળ્યો છે તો ખૂણે બેસી બજન કરી આવતા ભવનું ભાથું ખાંધ.”

આવતા ભવના ભાથાની વાત તો પછી પણ પ્રથમ ચાલુ ભવના ભાથાના વાંધા હતા, વાખા હતા તેનું શું ? તેથી મેં કહ્યું:

“બલે ખૂણા તો ખૂણા, પણ તો મને કોમનું ભરવા-ગૂંથવાનું કામ લાવી આપો.”

“બહેન ! તું કાંઈ પારસીની પોરી નથી કે પારકાનું ભરત-ગૂંથણુ કરે.”

“તો પછી દળવા-ખાંડવાનું કામ આપો.”

“એ કામ તો ગોલાં-ધાંચીનું.”

“તો સાહસીનું કામ શું ?” મેં ચીડાઈને પૂછ્યું.

“ધરમાં બેસીને પતિની ને પ્રભુની માળા બજવાનું.” એક પાડોશીને ધૃષ્ટતાભર્યાં છતાં શાંત સ્વરે કહ્યું.

“પણ મામી ! માળા બજતાં બજતાં પેટ ભરાતું નથી તો ?”

“ઓ હ ! ધરમાં કાંઈ ખાવાનું નથી, તો બોલતી કેમ નથી ? આ વાસણુકુસણુ ને રાચરચીલાને શું ઘોઈ પીવાની છે ? કહેતી હોય તો તારા મામાને મોકલીશ. તે મણુ બે મણુનું સીધું અપાવી જશે અને આ મોટી પલંગડી છે તે લઈ જશે.”

બોઈને દાકતર સાહેબ ! એ દયા. એ દયાના કારણે ન્યારે મારા વર્ષભરનો ખૂણા પૂરો થયો ત્યારે ધર છેક ખાલી થઈ ગયું. ના ના તે કેવળ ખાલી જ ન થયું, પરંતુ તે ગીરવી-દારનું પણ થઈ ગયું.

એ વખતે પેલાં કાકા, કાકી, મામા, માસી બધાં સંતાઈ ગયાં. માત્ર પ્યારણામાં બિબો દેખાયો મારવાડી અને જપ્તીનો બેલિક્ક.

હું રસ્તાની બિખારણુ બની કે તરતજ મેં સીમનો એકાદ ખાંડિયો ફૂવો શોધ્યો. સીમનો એટલા માટે કે વસ્તીના ફૂવાને કાણુ ગોઝારો કરવા દે ?

ત્યારે મારા આયુર્હેવતાને પાછી દયા આવી. મારી જીવનદોરી લંબાય તેમાં તેને કાણુ બજી કયો, સિવાય કે મને ગરીબડીને વધુ વધુ રિખાવવાના ફૂર આનંદનો, લાડવો મળવાનો હશે કે તેથી તે બોલ્યા, “અલી તારી દોરી તૂટી નથી.”

બરાબર એ જ વખતે એક દોરી એ ફૂવામાં બિતરી.

[ચાલુ]

કિરાયું

નર્મદાશંકર હ. વ્યાસ

અર્થશાસ્ત્રમાં કિરાયાં-Rent-નો અર્થ સાધારણ અર્થ કરતાં નિરાળો છે. કિરાયાંના સિદ્ધાંતનું સૌથી પ્રથમ Recardo નામના અર્થશાસ્ત્રીએ પ્રતિપાદન કર્યું. ક્રમશઃ એ સિદ્ધાંતમાં ફેરફારો થતા આવ્યા છે, છતાં Recardonનો મૂળ સિદ્ધાંત અર્થશાસ્ત્રમાં અિરંજીવ રમ્યાન ભોગવે છે.

કિરાયું એટલે ઉત્પાદકનો વધારો, અથવા જમીનની ફળદ્રુપતાની સરસાધને પરિણામે થતો ફાયદો. એક જ માપના જમીનતા બે કે ત્રણ કટકાઓ ઉપર એકજ સરખી મૂડી અને મજૂરીનું રોકાણ કરવા છતાં ત્રણ કટકા ઉપરથી ફળદ્રુપતાની સરસાધ પ્રમાણે ઉત્પાદન ઓછું વધતું પ્રાપ્ત થાય છે. 'અ', 'બ' ને 'ક' ત્રણ કટકા એકબીજાથી ઊતરતી કોટીના છે. ત્રણ ઉપર એકસરખી મૂડી અને મજૂરી રોકવામાં આવે છે. પણ 'અ'માંથી, ધારો કે, ૧૦૦ અંશ ઉત્પાદન પ્રાપ્ત થાય છે, 'બ'માંથી ૮૦ અંશ અને 'ક'માંથી ૬૦ અંશ ઉત્પાદન મળે છે. 'ક' બે છેલ્લા પ્રકારની જમીન-marginal land-હોય તો તેમાંથી કિરાયું મળતું નથી, કારણ કે જેટલા ઉત્પાદનખર્ચે એ કટકા ઉપરથી જેટલું ઉત્પાદન મળે છે, તેટલા ઉત્પાદનની વેચાણકિંમત લગભગ તેના ઉત્પાદનખર્ચને પહોંચી વળવા પૂરતી જ આવે છે. સિદ્ધાંત એવો છે કે છેલ્લી કોટીના કટકા ઉપર થતા ઉત્પાદનખર્ચથી બજારભાવ નક્કી થાય છે. પરિણામે નીચે બતાવેલા કોષા* પ્રમાણે 'અ' અને 'બ' ને કિરાયું મળે છે.

પ્રકાર	ઉત્પાદનનાં અંગો જમીન+ મૂડી + મજૂરી-અંશમાં	ઉત્પાદન મણમાં	ઉત્પાદન ખર્ચ રૂપિયા	વેચાણ કિંમત ૧ મણની રૂ.	કુલ પ્રાપ્તિ રૂપિયામાં	કિરાયું
અ	૧ + ૧ + ૧	૧૦૦	૬૦	૧	૧૦૦	૪૦
બ	૧ + ૧ + ૧	૮૦	૬૦	૧	૮૦	૨૦
ક	૧ + ૧ + ૧	૬૦	૬૦	૧	૬૦	૦

બજારભાવ છેલ્લી કોટીના કટકા ઉપર થતા ઉત્પાદનખર્ચથી શા માટે નક્કી થાય છે તે સમજી લેવા જેવું છે. છેલ્લી કોટીના કટકા ઉપરથી ઉત્પાદનના જે અંશ મળે છે,

* કોષામાં આપેલા આંકડાઓ અંશ-Unit તરીકે સમજવાના છે.

તે પ્રત્યેક અંશને ઉત્પાદનખર્ચ ઉપલા પ્રકારના કટકાઓમાંથી ઉત્પન્ન થતા અંશના ખર્ચ કરતાં વધારે હોય છે. "Price is determined by the highest cost of production." જે એ પ્રમાણે ન થાય તો 'ક' ઉપર કરવામાં આવતું ઉત્પાદન શક્ય ન બની શકે કારણ કે તેની વેચાણ-કિંમત તેના ઉત્પાદનખર્ચને ઢાંકી શકે નહિ. 'ક' ઉપર થતું ઉત્પાદન બંધ થાય એટલે પૂરતિ-supplyમાં ખામી આવે, જ્યારે માંગ તેટલી ને તેટલી જ હોય. પરિણામે વેચાણકિંમત વધે અને 'ક' ઉપર ફરી પાછું ઉત્પાદન શરૂ થાય. જેમ જેમ સમાજની માંગ વધતી જાય તેમ તેમ નીચી કોટીના કટકાઓ ઉપર ઉત્પાદન થતું જાય, વેચાણ-કિંમત પ્રમાણમાં વધતી જાય અને ઊંચી કોટીના કટકાઓમાંથી કિરાયું વધારે ને વધારે મળતું રહે. રિકાર્ડો કહે છે કે નવા શોધાયેલા દેશમાં શરૂઆતમાં સારામાં સારી જમીન ઉપરથી ઉત્પાદન લેવામાં આવતું હોવાથી ઉત્પાદનમાં ફેર પડતો નથી અને કિરાયું પણ જણાતું નથી. પણ જેમ વસતી વધતી જાય છે તેમ ખેતીનું ક્ષેત્ર પણ વિસ્તૃત થતું જાય છે અને ઓછા ફળદ્રુપ કટકાઓ ખેડવામાં આવે છે. પરિણામે ઉત્પાદનમાં ફેર પડે છે અને કિરાયું ઉપસ્થિત થાય છે. કોઈ પણ એક સમયે અમુક પ્રકારની જમીન તો અવશ્ય છેલ્લી જમીન તરીકે-marginal land-હોવાનીજ. પ્રગતિશીલ સમાજમાં આ જમીન હંમેશાં ખંદલાંતી જાય છે. આજે જે જમીન છેલ્લી કોટીની-marginal-હોય તે પચાસ વર્ષ પછી કિરાયું આપનારી થાય છે.

રિકાર્ડોના કિરાયાના સિદ્ધાંત ઉપરથી એ સંબંધમાં એક મહત્વનો મુદ્દો નક્કી થાય છે. કિરાયું ઉત્પાદનના ખર્ચનું અંગ નથી. ઉત્પાદનખર્ચમાં અથવા તેના વધારા કે ઘટાડા સાથે કિરાયાને સીધેસીધો સંબંધ નથી. વાસ્તવમાં કિરાયું ઉત્પાદનખર્ચના પરિણામરૂપે હોય છે. જેટલો ઉત્પાદનખર્ચ વધારે તેટલું કિરાયું વિશેષ, નહીં કે કિરાયું વિશેષ માટે ઉત્પાદનખર્ચ વધારે. છતાં આડકતરી રીતે કિરાયું ઉત્પાદનખર્ચના વધારા કે ઘટાડા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. કોઈ પણ એક પ્રકારના ઉત્પાદનમાંથી કિરાયું બહુ સારા પ્રમાણમાં મળવા લાગે તો તેની અસર અન્ય પ્રકારનાં ઉત્પાદનો ઉપર જરૂર થાય અને પરિણામે અન્ય પ્રકારનાં ઉત્પાદનનો ખર્ચ વધે.

ખેતીને વિસ્તૃત-extensive-કરવામાં આવે ત્યારે તો કિરાયું અવશ્ય દેખા દે છે. કારણ કે, કુદરતી રીતે જ ખેતી વિસ્તૃત થતાં નીચી કોટીના જમીનના કટકાઓ ઉત્પાદન અર્થે ઉપયોગમાં લેવાય છે; પણ જ્યારે ખેતીને એકત્રિત-intensive-કરવામાં આવે છે-એટલે કે સુંદર ફળદ્રુપતાવાળા જમીનના કટકા ઉપર મૂડી અને મજૂરી વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં રોકી વધારે ઉત્પાદન મેળવવું-ત્યારે પણ કિરાયું દેખા દે છે. આ ઘટના નીચેના કોષ્ટકના આંકડાઓ સમજવાથી સ્પષ્ટ થઈ શકે છે.

જમીનનો પ્રકાર	ઉત્પાદનનાં અંગો જમીન+મૂડી+ મજૂરી	મળતું ઉત્પાદન મણમાં	ઉત્પાદનખર્ચ મૂડી+મજૂરી રૂપિયામાં	વેચાણ કિંમત ૧ મણની	કુલ પ્રાપ્તિ	કિરાયું
અ	૧+૧+૧	૧૦૦	૬૦	૩. ૧	૧૦૦	૪૦
બે ગણું	૧+૨+૨	૧૮૦	૧૨૦	૩. ૧	૧૮૦	૩૦
ત્રણ ગણું	૧+૩+૩	૨૪૦	૧૮૦	૩. ૧	૨૪૦	૨૦
ચાર ગણું	૧+૪+૪	૨૮૦	૨૪૦	૩. ૧	૨૮૦	૧૦
પાંચ ગણું	૧+૫+૫	૩૦૦	૩૦૦	૩. ૧	૩૦૦	૦

જેમ જેમ મૂડી તે મજૂરીનું પ્રમાણ વધારવામાં આવે છે તેમ તેમ ઉત્પાદનનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે. અને પાંચ ગણી મૂડી અને મજૂરી રોકવાથી, પાંચમી કક્ષાના—marginal land—જમીનના કટકા ઉપરથી જેટલું ઉત્પાદન આવે, જેમાંથી કિરાયું પ્રાપ્ત ન થતું હોય, તેટલું ઉત્પાદન ઉત્તમ કોટીના કટકા ઉપરથી મળે છે. આવી ઘટના હોઈ તે ખેતી અમુક પ્રમાણમાં જ એકત્રિત—intensive—ખતી શકે છે; જ્યારે ખેતીનું વિસ્તૃત—extensive ખતવું તદ્દન સ્વાભાવિક છે. ખેતીને એકત્રિત—intensive—કરવામાં ઘટતી જતી પેદાશનો નિયમ—Law of diminishing returns—લાગુ થાય છે. અને એ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક extractive industries—જેવા કે ખનીજ પદાર્થોની ખાણનો ઉદ્યોગ—mining—જંગલનો ઉદ્યોગ—Forestry, મોતી કાઢવાનો—Diving વગેરેમાં આ નિયમ લાગુ પડે છે અને ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે જ કિરાયાની ઘટના પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ખેતીના ધંધામાં જેમ કિરાયું પ્રાપ્ત થાય છે તેવી જ રીતે શહેરની અંદર મકાનો આંધવાની જમીન ઉપરથી પણ કિરાયું પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઘટનાને રિકાર્ડોએ બહુ મહત્ત્વ આપ્યું નથી. પણ આજે આ પ્રશ્ન પણ સરખી જ મહત્તાનો ગણાય છે. આ કિરાયાને Urban-site-rent—કહેવામાં આવે છે. જેમકે એક જ સરખી જમીન ઉપર સમાન મૂડી અને મજૂરી રોકી બે મકાન જુદા જુદા લતામાં ખનાવવામાં આવ્યાં. અને મકાનનું ભાડું લતાની એટલે કે જમીની—site—ની મહત્તા પ્રમાણે ઓછાવતું આવે છે. પરિણામે એક જ સરખી મૂડીના રોકાણમાંથી સરખું વળતર નહિ મળતાં ઓછાવધતું વળતર મળે છે. બે વળતરના તફાવતને કિરાયું—Economic rent—કહેવામાં આવે છે. બજારના લતામાં આવેલા મકાનનું ભાડું ધારો કે રૂ. ૫૦ આવે છે, જ્યારે તેટલી જ મૂડીના રોકાણથી ખનાવેલા સાધારણ લતાના મકાનનું ભાડું રૂ. ૩૫ માસિક આવે છે; ત્યારે બજારના મકાનની જમીન રૂ. ૧૫ કિરાયું આપે છે, આના ઉપરથી એ પણ સ્પષ્ટ થશે કે સાધારણ અર્થમાં ભાડું અને કિરાયું—Economic rent—એ બે વચ્ચે ઘણો ભેદ છે.

કિરાયાની શાસ્ત્રીય—technical—બાબુ જોઈ ગયા પછી, મહત્ત્વનો પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આ કિરાયું જે માત્ર આકસ્મિક નફા accidental gain—છે તે વ્યક્તિગત હોવું જોઈએ કે તેની માલિકી રાજ્યની હોવી જોઈએ ?

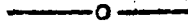
ઉત્પાદનનાં મુખ્ય ચાર અંગો છે: ૧ જમીન, ૨ મૂડી, ૩ મજૂરી અને ૪ વ્યવસ્થા. મજૂરીના વળતરરૂપે રોજી આપવામાં આવે છે, મૂડીના વળતરરૂપે વ્યાજ આપવામાં આવે છે, અને વ્યવસ્થાના અદલામાં પગારો આપવામાં આવે છે એટલે કે રોજી, વ્યાજ તે પગાર, —મજૂરી, મૂડી તે વ્યવસ્થાશક્તિના અર્થ પેટે અનુક્રમે આપવામાં આવે છે. પણ કિરાયું જમીનના અર્થ પેટે આપવામાં આવતું નથી. જમીનદારને જે કિરાયું મળે છે તે માત્ર આકસ્મિક અને ઉત્પન્ન કરનારના વધારા... Producer's surplus—તરીકે અથવા તેા Differential gain—ના સ્વરૂપમાં મળે છે, માટે કિરાયાની માલિકી રાજ્યની હોવી જોઈએ એવું સમાજવાદી અર્થ-શાસ્ત્રીઓએ પ્રતિપાદન કર્યું છે. આર્થિક કિરાયું વ્યક્તિ ભોગવી શકે નહિ, રાજ્ય તેના ઉપયોગ સમસ્ત રાજ્ય અને સમાજની ઉન્નતિ માટે કરી શકે છે. કિરાયાનો કબજો રાજ્ય લઈ લે તો પણ જમીનની પૂરતી—supply માં કોઈ જાતની અસર થાય નહિ.

હવે આપણે આ વસ્તુ કેટલી હદ સુધી વ્યવહારિક છે તે જોઈએ. જમીનની કિંમત વ્યક્તિની મહેનતથી ઓછીવત્તો થતી નથી પણ સામાજિક આદોલનો અને સામાજિક

પ્રગતિને પરિણામે જ થાય છે. વસ્તીમાં વધારો, આગગાડીની ખીલવણી, વ્યવસ્થિત રાજ્ય તંત્ર, વિજ્ઞાનની શોધખોળો એ બધાને પરિણામે જમીનની કિંમત વધે છે. કિરાયું વધારવા માટે કોઈ પણ એક વ્યક્તિનો પ્રયાસ સફળ થતો નથી. આર્થિક કિરાયું અને તેનો વધારો કેવળ સામાજિક પ્રગતિને અંગેજ હોઈને તે નફો રાજ્યને, પ્રજાહિતાર્થે લઈ લેવાનો દરેક જાતનો અધિકાર છે. આ જાતની દલીલ સમાજવાદીઓ રજૂ કરે છે. વાસ્તવિક રીતે માન જમીનની જ કિંમત નહિ પણ દરેક ચીજની કિંમત સામાજિક દૃષ્ટિથી જ નક્કી થાય છે. જો જમીન ઉપરથી મળતું કિરાયું રાજ્યને લઈ લેવાનો હક્ક હોય તો ન્યારે સંજોગોના પરિવર્તનને પરિણામે તે જ જમીન ઉપરથી કિરાયું મળવાને બદલે નુકશાન જાય છે, ત્યારે રાજ્યે તે નુકશાનના બદલામાં પણ વ્યક્તિને કંઈ આપવું જોઈએ. સૌથી મોટી મુશ્કેલી તો એ છે કે ઉત્પાદનમાંથી જે નફો મળે છે તેમાંથી કેટલા ટકા કિરાયું છે તે નક્કી કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે. કદાચ એવું પણ બને કે કિરાયું લઈ લેતાં મૂડીના બદલામાં મળતું વળતર પણ લઈ લેવાય. જો બધી જ જમીન રાજ્યની માલિકીની જ હોય તો કિરાયું રાજ્ય સહેલાઈથી મેળવી શકે છે. પણ જમીનની માલિકી ન્યાંસુધી વ્યક્તિગત છે ત્યાંસુધી રાજ્યે માટે કિરાયાનો કબજો લેવો સહેલ નથી તેમજ ન્યાયકારક પણ નથી. છતાં રાજ્ય કર દ્વારા કિરાયાનો અમુક ભાગ લઈ શકે છે પણ કરનો ખોળો વાસ્તવિક રીતે જમીનદાર ઉપર પડે છે કે ખેડૂતો તથા મજૂરો ઉપર પડે છે તે કર નાંખતાં પહેલાં રાજ્યે ખાસ જોવું જોઈએ.

કિરાયાની ઘટના જમીનમહેસૂલ અને જમીન ઉપરની રાજ્યની વિધોટીથી તદ્દન જુદી છે. જમીનમહેસૂલનો વધારો કે ઘટાડો કિરાયાના પ્રમાણ ઉપર અસર પહોંચાડે છે. તેમજ મહેસૂલ નક્કી કરતી વખતે ખાસ કરીને કિરાયાનું પ્રમાણ નહિ પણ જમીનની ફળદ્રુપતા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. કિરાયું માત્ર આકસ્મિક હોઈને મહેસૂલ નક્કી કરવામાં, ઉત્પાદનખર્ચ નક્કી કરવામાં કે વેચાણકિંમત નક્કી કરવામાં તેનો પ્રાથમિક વિચાર થઈ શકતો નથી. બદલે ઉત્પાદનખર્ચ, વેચાણકિંમત કે મહેસૂલના દરને પરિણામે કિરાયાનું પ્રમાણ માલુમ પડે છે.

વિનિયાત

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ

[સંખરા]

ધીમે ધીમે ચડીને, વિકટ અપથથી, ઉન્નતિ શૈલશૃંગે,
મુશ્કેલીથી પહોંચે, ચિર સમય પછી, આત્મપાપાણુ ઊંચે;
ના, ના, તેને પડંતાં, અવનતિ ખીણમાં, વાર લાગે જરાએ,
નીચે નાંખ્યો તળેટી પર શિખરથી, ત્યાં સહેજમાં પાત થાયે.

કેદી

ભાતુરાંકર નીલકંઠ આચાર્ય

“તહાં નામ ?”

“રામી.”

“રામી! એક કામ કરીશ?” જ્વલના સળિયા પાછળથી એક ઉત્સુકતાભર્યા અવાજ સંભળાયો.

“શું?”

“તું રાજેશ્વરીને ઝાળખે છે?”

“કાણ, મહાસામેતની દીકરીને?”

“હા. તેને જઈને કહેને કે કર્ણદેવ યાદ કરે છે.”

“ના” રે ભા, મહારાજને ખબર પડે તો મને ઘાણીમાં નાખી પીસે.” રામી ઝાડુ કાઢી એકદમ ચાલી ગઈ. પાછળ નિઃશ્વાસનો અવાજ સંભળાયો. રામીએ પાછું વાળી જોયું. તેના નારીહદયે કર્ણદેવના ભાવો વાંચ્યા; તે કાંઈક હસી; અને પાછી પોતાના રસ્તે ઉતાવળી ચાલી ગઈ.

ખીજે દિવસે સવારે હમેશના નિયમ મુજબ ઝાડુ કાઢવા એક સ્ત્રી આવી. તેની હિલચાલ ઉપરથી કર્ણદેવ જોઈ શક્યો કે તે રામી ન હતી. અહુજ નિહાળીને જોતાં રામીના પોષાકમાં સળંગ ચએલી રાજેશ્વરીને તેણે ઝાળખી.

“કાણ? રાજેશ્વરી!”

“હા!”

“અહીં કાણે મોકલી?”

“પેલી રામી ઢેડડીએ. કેમ શું કામ છે?”

“રાજેશ્વરી તું મને ચાહે છે?”

“તેમાં પૂછો છો શું?”

“તો એક કામ નહીં કરે?” અહુજ અધીરાઈથી કર્ણદેવે પૂછ્યું.

“શું?”

“મને કોઈ પણ રીતે અહીંથી મુક્ત કરાવ?”

“કર્ણદેવ! મને દેશદ્રોહી તો નથી સમજતા ને?”

“નહીં, મ્હારી પ્રિયા સમજું છું.”

“કર્ણદેવ, તમે અહીં મારા રનેહી તરીકે નહીં પણ મ્હારા દેશના - દુસ્મન તરીકે જોવામાં પડ્યા છો. તમને મુક્ત કરવાનો મને શો અધિકાર?”

કાંઈ જ જવાબ ન મળ્યો.

“કર્ણદેવ, હું જાઉં છું.” થોડી વારે રાજેશ્વરીએ કહ્યું.

“ભલે.” અવાજમાં કાંઈક કઠોરતા હતી.

ખીજે દિવસે પૈશ્વિકે તુરંગના રક્ષકોએ જયસિંહ પાસે આવી જાહેર કર્યું કે કર્ણદેવ તુરંગ તોડી નાસી ગયો હતો.

x

x

x

એક દંતકથા છે. ઉર્જિનીના પરમારો અને ગુજરાતના સોલંકીઓ વચ્ચે વર્ષોનું વૈર હતું. સિદ્ધરાજ નામથી ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ ચએલ સોલંકી જયસિંહે ઉર્જિની ઉપર ઘેરા ધાલ્યો હતો. કહેવાય છે કે પરમારો અને સોલંકીઓ વચ્ચેનું આ યુદ્ધ અઠાર વર્ષો સુધી ચાલ્યું હતું.

કીર્તિસિંહ જયસિંહનો એક સામંત હતો. તેને રાજેશ્વરી નામની એક પુત્રી હતી. એક સમયે રાજેશ્વરી તેના મોસાળ ઉર્જિની ગઈ હતી. કીર્તિસિંહની પુત્રસમોવડી એ પુત્રીને ઘોડેસ્વારી, તલવારચાળ, તીરંદાજી વગેરે યુદ્ધવિષયક કૌશલ્યો આપવામાં આવતી હતી. એક સમયે રાજેશ્વરીએ એક વૃક્ષ ઉપર એઠેલા એક પક્ષી ઉપર નિશાન તાક્યું. પક્ષી ભૂંટી ગયું. તીર ખાલી ગયું. નિરાશ થઈ તેણે કામઠું ફેંકી દીધું. પાંજળથી અટ્ટહાસ્યનો અવાજ સંભળાયો. રાજેશ્વરીએ જોયું કે એક પરમાર યુવક ખુલ્લા મુખે હસી રહ્યો હતો.

“નાલાયક! તેમાં હસે છે શાને?” રાપથી રાજેશ્વરીએ કહ્યું.

“સુંદરી! તમો નિશાન ચૂક્યાં તે ઉપર નહોં, પરંતુ તમારી નિરાશા ઉપર.”

“એટલે?” રાજેશ્વરીનો ગુરસો કાંઈક ઝાંઝા થયો હતો.

“એટલે કે તમો કાંઈ સોલંકીની પુત્રી લાગો છો! પરમારો કદી નિરાશ થતાં જ નથી.” આ મહેલું રાજેશ્વરીને વસમું તો લાગ્યું, પણ તેને ઉડાવી દેવા તેણે કૃત્રિમ હાસ્ય કર્યું.

“પરમારો તો જાણે બધામાં નિષ્ણાત જ હોય ને!” તેણે કટાક્ષ કર્યો.

“હાસ્યો. ભુઓ...” એમ કહી તેણે એક પથ્થર જમીન ઉપરથી લઈ ઝાડ ઉપર માર્યો. પલકમાં બે પક્ષીઓનાં મૃત શરીર ઝાડ પરથી જમીન પર પડ્યાં. યુવક ફરીથી હસ્યો. રાજેશ્વરી તો મુઠ્ઠા બની જોઈ જ રહી. થોડીવારે તે સાનમાં આવી. એકબીજાનાં નામો પૂછાયાં. બંને એકબીજાથી પરિચિત થયાં. કર્ણદેવ રાજેશ્વરીનો શસ્ત્રવિદ્યાનો ગુરુ બન્યો; થોડા દિવસો પસાર થતાં બંને પ્રેમી બન્યાં.

આખરે રાજેશ્વરી પાટણ આવી; અને પ્રેમીઓ ભુદાં પડ્યાં. વર્ષ બે વર્ષમાં પરમારો અને સોલંકીઓ વચ્ચે વિગ્રહ શરૂ થયો. કર્ણદેવ પરમાર સૈનિકોની એક ટુકડીનો સરદાર બન્યો, અને લડતાં સોલંકી રાજાના હાથમાં ફેફ પકડાયો.

x

x

x

x

મહાશિવરાત્રીને દિવસે ઉર્જિનીમાં ભગવાન મહાકાલનો ઉત્સવ થતો. તે પ્રસંગે મોટા મેળો ભરાતો. અઠારગામથી હજારો યાત્રાળુઓ ભગવાન મહાકાલનાં દર્શને આવતા. વિગ્રહને અંગે ઉત્સવ બંધ ન રહે અને દર વર્ષે આવતા યાત્રાળુઓનો નિયમ ભંગ ન થાય તે માટે સોલંકીઓ અને પરમારો વચ્ચેનો વિગ્રહ ચાર દિવસ સુધી બંધ રહેતો. શહેરના દરવાજાઓ ખુલ્લા મૂકાતા; પરંતુ શરત એ કરવામાં આવતી કે યુદ્ધવિરામ દરમિયાન ખુલ્લા દરવાજાનો લાભ લઈ કાંઈપણ સોલંકીએ શહેરમાં દાખલ થવું નહોં.

સાંજનો સમય હતો. કર્ણદેવ પોતાના તંબુ પાસે આરામથી એકાંતમાં લાંબો થઈ સૂતો હતો. તેવામાં પૂરજોશથી ઘોડો દોડાવી આવતા એક સૈનિકને તેણે દૂરથી નિહાળ્યો. તે સૈનિક તેની તરફ જ આવી રહ્યો હતો. તે બોલો થયો. થોડીવારે સૈનિક ખિલકુલ નજદીક આવી પહોંચ્યો. ઘોડા ઉપરથી નીચે ઊતરી નીચા નમી તેણે મુજરો કર્યો. કર્ણદેવ અમકથો. ધુરુપવેષમાં તેણે રાજેશ્વરીને ઓળખી.

“કાણ ? રાજેશ્વરી ! અહીં !”

“હા.”

“રાજેશ્વરી ! કાંઈ પણ સોલંકી શહેરમાં દાખલ ન થઈ શકે તે શરતનો તે લંગ કર્યો છે. શરતલંગ માટે હું તેને કેદ કરું છું.”

રાજેશ્વરીએ માત્ર હાસ્યથી જ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“કેમ હસે છે ?”

“કર્ણદેવ ! હું જ તમને કેદ કરવા આવી છું.”

“મને ?”

“હા. તમે તુરંગ તોડી નાસી છૂટયા છો. મહારાજા જ્યાંસહે તમને પકડવા હુકમ બહાર પાડ્યો છે અને તે હુકમની જવાબદારી મેં સ્વીકારી છે. હું તમને કેદ કરીશ.”

“શી રીતે ?”

રાજેશ્વરીએ તલવાર ખેંચી દંડયુદ્ધનું આમંત્રણ કર્યું. કર્ણદેવે સહર્ષ તે સ્વીકાર્યું. બન્ને વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ શરૂ થયું. આખરે કર્ણદેવના હાથ ઉપર સખ્ત ધા પડ્યો, હાથમાંથી તલવાર છૂટી પડી. કર્ણદેવ હાર્યો. રાજેશ્વરીએ તેને કેદ કરી ઘોડા ઉપર બેસાડ્યો. બન્ને શહેર બહાર નીકળ્યાં. કર્ણદેવના કપોલ પર બેચાર અશ્રુબિંદુઓ ચમક્યાં.

“કર્ણદેવ ! રડો છો ?” રાજેશ્વરીએ ધીમેથી પૂછ્યું.

જવાબ ન મળ્યો.

“કર્ણદેવ ! પરમાર બચ્ચાને વળી નિરાશા કેવી ?” કાંઈક મળક અને કાંઈક કટાક્ષમાં રાજેશ્વરીએ કહ્યું.

“કુમારી ! મને તમારી દયા આવે છે તેથી રડું છું. નિરાશાથી નહીં.” કર્ણદેવની આંખમાં ચમકાર જણાયો.

“મહારી દયા ?”

“હા. યાદ છે તે દિવસની પ્રતિજ્ઞા ?- ‘રાજેશ્વરીનો દેહ અર્પણુ થશે કર્ણદેવને અગર તો યમદેવને !’” કર્ણદેવે યાદ આપતાં કહ્યું:

“કુમારી ! તે પ્રતિજ્ઞાનો હવે કદાચ લંગ થશે.”

“હં...”

x

x

x

“રાજેશ્વરી ! કર્ણદેવને માટે મુક્તિલિક્ષા યાચવા તું આવી છો ?”

“હા, મહારાજા.”

“પણ તે કેદમાંથી નાસી છૂટેલો રાજદ્રોહી છે. રાજદ્રોહનું ઇનામ વધ જ હોય.”

“મહારાજા.....”

“રાજેશ્વરી ! હું તેને બચાવું, પરંતુ એક શરતે.....”

“શી ?” રાજેશ્વરીના સાદમાં અધીરાઈ આવી.

“એજ કે તું રણમલ સાથે પરણવા કબૂલ થા તો.”

રાજેશ્વરીએ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

“કેમ શું વિચાર છે ?” જ્યાંસિંહે પ્રશ્ન કર્યો.

“ મંબૂર છે મહારાજ. ”

“ ત્યારે ત્હારાં લગ્ન થયા બાદ તુરતજ કર્ણદેવ મુક્ત થશે. ” જયસિંહે ન્યાય ચૂકવ્યો.

રાજેશ્વરી અને રણુમલ પરણ્યાં. મહારાજ જયસિંહની મુરાદ પૂરી થઈ. જન ધર તરફ પ્રયાણ કરવા તત્પર થઈ. રૂપાનાં પતરાંથી જડેલી વેલ ચરધોડિયાંને ઘેર લઈ જવા તૈયાર બની હતી. ગોત્રીજને પગે લાગીને રણુમલ અને રાજેશ્વરી ધરબહાર નીકળી વેલમાં ખેસવા માટે સજ્જ થયાં. પુરુષો એકબીજા સાથે આનંદગોષ્ઠી કરી રહ્યા હતા. સ્ત્રીઓ ગીતો ગાવામાં મશગૂલ હતી. વાજિત્રો વાગી રહ્યાં હતાં.

એક કંગાળ કેદી જેવો જણાતો માણસ હાંકતો હાંકતો ટોળામાંથી રસ્તો કરતો આગળ આવી રહ્યો. સહુનું ધ્યાન તેણે ખેંચ્યું.

“ કાણુ ? કર્ણદેવ ! ” રાજેશ્વરીએ ધૂંધટ બોલ્યો કરી પૂછ્યું.

“ કાણુ ? રાજેશ્વરી ! હજી શું છે ? ”

“ હા, આપના છેલ્લા દર્શન માટે. ”

એકદમ કપડામાં છૂપાવી રાખેલી કટાર રાજેશ્વરીએ બહાર કાઢી પોતાના હૃદયમાં ભોંકી. સહુ ચકિત થઈ જોઈ જ રહ્યાં.

“ કર્ણદેવ... મ્હારી પ્રતિજ્ઞા... પૂર્ણ થાય છે. ” છેલ્લો શ્વાસ લેતાં રાજેશ્વરીએ શબ્દો પૂરા કર્યાં. x

વીણાવતીને—

પ્રભુલાલ શુક્લ

[નૃત્ય ગીત]

કરતાલે કવન તાલ પૂરી,
નલ-ગંગ-સ્રગ્ધારિણી ! આવો;
નર્તને નુપૂર ગાન અઢેલી,
કલ્પન-રંગ-વિધાયિની ! આવો—કરતાલે.

(અંતરો)

બાવનાના મેઘધનુ ચીતરી;
સ્મિત મંડના ! ચિરંતના ! આવો;
ચેતનાના દિવ્ય તનુ વેરી,
રૂપ રૂપ વેશ ધરી આવો—કરતાલે.

(અંતરો)

સુકૈમલા કસુંબલા પગલે,
આતમાના સ્પંદનોએ બગો;
ઝણુકી એક તાર નવ ગાને,
અચંચલા, વીણાવતી ! આવો—કરતાલે.

x હંતકથાનાં પાત્રો અને પ્રસંગોમાં નવલિકાને અનુકૂલ યોગ્ય ફેરફાર યોજવામાં આવ્યો છે.—લેખક

યુરોપીય સંસ્કૃતિ

નરસિંહ

આર્યાવર્ત—જગતની પવિત્રમાં પવિત્ર ભૂમિ—આજે પરતંત્ર છે. તેની પ્રજાને તેના નવા શાસકોએ પોતાની પદ્ધતિએ કેળવી છે, તે હજી કેળવે છે. એ કેળવણીએ પ્રજામાં નવા સંસ્કાર પ્રગટાવ્યા છે, નવી ભાવનાઓ જગવી છે, નવા વિચાર રેલાવ્યા છે, જીવનનો નવો રાહ દર્શાવ્યો છે. આ નવીન સંસ્કાર કે ભાવના—રાહ કે વિચારના પ્રવાહની પાછળ ઉદ્દેશ શુભ છે કે અશુભ તે ઇશ્વર જાણે. પણ પરિણામ એ આવ્યું છે કે પ્રજા આર્ય—સંસ્કૃતિથી વિમુખ બનીને યુરોપીય સંસ્કૃતિમાં મુગ્ધ બની રહી છે; સર્વને ગુમાવીને તે જીવનની લાલસુ બની છે; શક્તિને બાજુએ મૂકીને તે જગતને તારવાની હવાઈ કદવનાઓ કરતી થઈ છે.

તેને આર્ય સતીત્વપ્રથા જંગલી લાગે છે; છૂટાછેડાની પ્રથા ન્યાયભરી જણાય છે. વિશેષ રાણીઓ પરણુતા આર્ય રાજાઓ એને મૂર્ખ લાગે છે; રાણી તરીકે એકને રાખી અનેકનાં શિયળ લૂંટતા યુરોપીય રાજાઓ તેને મહાન જણાય છે. સંયમ અને અંધનના આર્ય આદર્શમાં એ ગુલામી માને છે. વિચાર અને વર્તન—જીવનના પ્રત્યેક અંગમાં, ભીષણ જંગલમાં રખારીને ગુમાવી બેઠેલું ઘેટાંનું ટાળું સ્વેચ્છાચારમાં પરોવાય તેમ, તેને સ્વૈરવિહાર ગમે છે. ધર્મ, સમાજ, નીતિ, રાષ્ટ્ર, માનવજાત, જીવમાત્ર કે આત્મા પ્રત્યેની ફરજ અને એ ફરજને અનુરૂપ અંધન એને આકરાં લાગે છે. એ એવું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ઇચ્છે છે કે જે તેને કોઈ પણ કાળે સાચા સ્વાતંત્ર્યનાં દર્શન નથી કરવા દેવાનું.

પતિ પોતાની વૈભવલાલસાને ન સંતોષી શકે તો પત્ની તેનાથી છૂટી થવા ઇચ્છે છે, પણ પતિ ધર્મ કે રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની ફરજ ચૂકે તો તેને મસ્તક મૂકવાનું તે નથી શીખવી શકતી; પતિ ઉગ્ર અને તો તેમાં તે અપમાન માની સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યની ધૂન લગાવે છે, પણ માતા ભારતી સૈકાઓથી પારકી લાતો ખાઈ રહી છે તેની એને નથી પડી. પતિદેવને પત્ની કંઈક કહે કે સહેજ ભૂલ કરે તો હાડોહાડ લાગી જાય છે, પણ એવા લાખો પતિ-દેવોને પોતે ગુલામ છે તેમાં કશું નથી લાગતું. માતપિતા કે વૃદ્ધજનો કોઈક પ્રસંગે કંઈ ઠપકા આપે તો યુવાનવર્ગને અપમાન લાગે છે, પણ અપમાનની લાંબામાં લાંબી ધૂંસરી ગુલામીને તો તેઓ હસીને સહન કરતાં પ્રણયલીલાઓ ખેલે છે. ને એ જ રીતે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો. સર્વેને એકમેકથી સ્વતંત્ર ધર્મ વિન્યતાઓનું સંરક્ષણ સ્વીકારવાનું, પોતાની સંસ્કૃતિથી અલગ ધર્મ યુરોપીય સંસ્કૃતિને ભેટવાનું ગમે છે. પણ આ બધી નવા શિક્ષણે ફેલાવેલી જાળ છે એ વિચારવાની કોઈને નથી પડી. ભારામાંથી છૂટી પડેલી લાકડીઓની વાર્તા તેમને આવડે છે પણ તે વાર્તાનો પોતાના પર થઈ રહેલો અમલ તેમને નથી સમજાતો.

પ્રજાને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનું ધેન ચડાવવામાં આવ્યું છે એટલે રાષ્ટ્રસ્વાતંત્ર્યની કિંમત

ધટી ગઈ છે; એને આર્ય સંસ્કૃતિનાં ઘેરાં ચિત્રો ખતાવી યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં તારવેલાં મોહક પૃષ્ઠો ભણાવવામાં આવ્યાં છે, એટલે તે આર્ય સંસ્કૃતિનો અદર્શ ગુમાવી યુરોપીય સંસ્કૃતિની જાળમાં ફસાય છે. પણ જો તેને એકાદ વખત યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં કાળાં પૃષ્ઠો નીરખવાની તક આપવામાં આવે તો તેની આંખનાં પડળ તરત ઊધડી જાય.

યુરોપીય સંસ્કૃતિના પોપટજીઓ કહે છે કે, 'ત્યાં સ્ત્રીઓ સમાનતા ભોગવે છે.' પણ ઇતિહાસ કહે છે કે, 'સિકંદરથી માંડીને વર્તમાન સમય સુધીના ૨૩૦૦ વર્ષના ગાળામાં યુરોપીય રાજ્યોએ સ્ત્રીઓમાં એકાદ એક લાખ ગુણવતી રાણીઓને છૂટાછેડા આપ્યા છે; પણ તેમાંથી એક પણ રાણી પુનર્લગ્ન નથી કરી શકી. કેટલીકનાં પૂત્ર થયાં છે, કેટલીકને દેશપાર કરાયેલી છે તે ધણીને જાસામાં રખાયેલી છે. તલ્લાક દેવાયેલી રાણીઓમાંની કોઈકે જ્યારે પુનર્લગ્નનો પ્રયાસ કર્યો છે ત્યારે મોટે ભાગે તો તે રાણી અને તેની સાથે પરણવા તૈયાર થનાર પુરુષ-બંનેનાં પૂત્ર થયાં છે અને નહિતર બંનેને જુદો જુદો દેશવટો આપાયો છે. રાજરાણીઓ ઉપરાંત અમીર—ઉમરાવોની પણ છૂટી કરાયેલી લાખો સુંદરીઓની એ જ સ્થિતિ થઈ છે. તે રાજવંશોને ખાદ કરીએ તો સામાન્ય પ્રજામાં પણ માતૃપિતાની અદલા-બદલીથી કે અપરીણિત સ્થિતિમાં જન્મવેલાં બાળકોના ત્યાગથી નાનાં નાનાં બાળકોની તે તેમની માતાઓની જે દુર્દશા થાય છે તેનાં ચિત્રોની ભીષણતા તો તે વિષયના તટસ્થ અભ્યાસ પછી જ સમજાઈ શકે. પણ આ સ્થિતિ સામે, આર્ય રાજ્યો વિશેષ રમણીઓના પતિ તરીકેની જવાબદારી ઉઠાવતા કે આર્ય વ્યવસ્થામાં સ્ત્રી—પુરુષને છૂટાં પડવાનો અધિકાર નથી આપ્યો તેને ભીષણ કહી, યુરોપીય સંસ્કૃતિનાં વખાણુ તો કેવળ તે સંસ્કૃતિનાં ગુલામો જ કરી શકે.

સત્ત્વ, સંયમ ને અભિદાનની ભાવનાથી દૂર રહેલી યુરોપીય સંસ્કૃતિએ ઇતિહાસને પણ પોતાનાં કાળાં કૃત્યોથી કલંકિત કર્યો છે. વર્તમાન યુગની ગોરી પ્રજા આર્ય સંસ્કૃતિમાંથી કેટલાંક તરત્તો લઈ પોતાની એ સંસ્કૃતિને સુધારવા મથી રહી છે પણ કાળી પ્રજાઓમાં તો તે પોતાની અગાઉની બ્રહ્મ સંસ્કૃતિનાં જ ખીજ રોપી રહી છે.

પોતાને ત્યાં તે છૂટાછેડાને ને અનીતિને મર્યાદિત કરવા મથે છે; અહીં તે તેનો પ્રચાર થવા દે છે. આજે તે પ્રજા ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે તે સંસ્કારિત અને વ્યવહાર છે, પણ અહીં તે તેને એવા મૂળ સ્વરૂપમાં ફેલાવે છે કે જેમાં નિર્વાય થઈ માર ખાવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો હોય. ત્યાં તેણે સંતતિનિયમન સામે પ્રતિબંધ મૂક્યો છે; અહીં તેનો પ્રચાર થાય છે. ત્યાં પ્રજાકીય લક્ષરી બળને પ્રાણુ લેખવામાં આવે છે; અહીં તેને બિન-જરૂરી ગણાવાય છે. પોતાની અગાઉની સત્ત્વહીન સંસ્કૃતિએ કેટલી અનીતિ, કુસંપ અને પરિણામમાં કેવાં ભીષણ દુઃખ ને રોગને જન્માવ્યાં છે તે તે પ્રજા સમજી ગઈ છે; પણ અહીં તો રોગ, અશક્તિ, કુસંપ વગેરે ફેલાય તે તેમને રોચક થઈ પડે તેમ છે. પરિણામે પોતાની એ સંસ્કૃતિને અહીં રોપવા માટે તેઓ તે સંસ્કૃતિનાં ભયંકર પરિણામ ને કાળાં ઐતિહાસિક પૃષ્ઠોને અહીંની કેળવણીમાંથી છૂપાવી દે છે. પણ યુરોપના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષકો કે તટસ્થ ઇતિહાસકારોએ તે નથી છૂપાવ્યાં. એ સંસ્કૃતિના હિંદમાં વિકાસ સાથે ઉદ્ભવતાં પરિણામ સંબંધી લેખ 'સુવાસ' માં અગાઉ (ચૂંચાતી માતાઓ—અંક ૨૩, ૨૪) પ્રગટ થઈ ચૂક્યો છે. અહીં, તેમણે પોતાના ઇતિહાસમાંથી કેટલાં કાળાં પૃષ્ઠોને છૂપાવી રાખ્યાં છે

તે, સંખ્યાબંધ મૂળ ઇતિહાસોમાંથી તારવીને, રજૂ કરાયાં છે. આ રજૂઆત પાછળ કોઇ પ્રજા પ્રત્યે દ્રેષ્ટનો ઉદ્દેશ નથી પણ પ્રચાર પામતી વિનાશક સંસ્કૃતિ સામે લાલ યતી તરીકે જ તેનો ઉપયોગ છે.

યુરોપીય સંસ્કૃતિની ખરી શરૂઆત સિકંદરથી થાય છે એટલે અહીં પણ તેનાથી જ શરૂ કરીશું.*

*

*

*

સિકંદર, એખીલોનના રાજમહેલમાં, શરાબ અને સુંદરીના મોહપાશમાં ફસાઈને, યુવાન વયે જીવન ગુમાવી એઠો તે તો જાણીતી વાત છે. પણ તે ઉપરાંત તેના અને તેના કુટુંબના ઇતિહાસમાં ખીજાં પણ અનેક કાળાં પૃષ્ઠ છે.

ઇતિહાસમાં તેને શીલોપના પુત્ર તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. પણ ખરી રીતે તો, તેની માતા ધણી ઉગ્ર, સ્વચ્છંદી અને હઠીલા સ્વભાવની હોઇ ફીલોપે તેની સાથેનો સંબંધ કમી કરી નાંખ્યો હતો. ને અનેક ઇતિહાસકારોએ કબૂલ્યું છે તેમ સિકંદરનો ખરો પિતા, મીસરમાંથી દેશપાર થયેલો, મેસીડોનિયામાં રહેતો ને શીલોપની રાણી સાથે પ્રેમ સંબંધ ધરાવતો રાજા નેકટાનેઅસ હતો.

આ હકીકતને મીસરના ઇતિહાસમાંથી પણ ટેકા મળે છે. સિકંદરે જ્યારે મીસર પર ચડાઇ કરી ત્યારે ત્યાંના સેનાપતિઓએ સામનો ન કરતાં કહેલું કે, “ ભલે એ શીલોપનો કુમાર કહેવરાવતો હોય. પણ ખરી રીતે તો તે અમારો જ રાજકુમાર છે. તેના વિજયમાં તો અમારે ગર્વ લેવો ઘટે. ”

તેને જગતનો સમર્થ શાસક ને મહાન સેનાપતિ ગણાવવામાં આવે છે. શાસક તરીકે તો તેણે કશું કામ બજાવ્યું જ નથી. પણ સેનાપતિ તરીકે પણ તેની યોગ્યતા શંકાસ્પદ છે. હિદમાં તેણે, સન્માનપૂર્વક સંધિ કરવાને આવેલા ને તેના વિશ્વાસ નીચે સૂતેલા ૩૨૦૦૦ રજપૂતોની રાત્રે જે કતલ કરાવી અને અનેક સ્થળે બિનલશ્કરી સ્ત્રી-પુરુષોનો તેણે જે ભોગ લીધો તે જોતાં તેને સાચો સેનાપતિ નહિ પણ કોઇ લૂટાડ ટોળીનો નાયક જ ગણી શકાય.

પોતાના કહેવાતા પિતા ફીલોપના ખૂનમાં તેનો હાથ હતો ને ખરા પિતા નેકટાનેઅસને તો તેણે પોતાને હાથે જ મારી નાંખેલો.

સિકંદરની પછી યુરોપમાં ‘મહાન’નું બિરુદ પામનાર કોટો. તેની પત્ની મર્થિયાના ૩૫માં ફસાયલા તેના મિત્રે કોટો પાસે તેની પત્નીની માગણી કરી. ને કોટોએ તેને તે સોંપી દીધી. અલબત્ત, લક્ષ્મીસંપન્ન મિત્રના મરણ પછી કોટો પોતાની પૂર્વની પત્નીને તેના વિપુલ ધન સાથે પોતાને ઘેર પાછી તેડી લાવ્યો.

તે અરસામાં યુરોપના મહાન શાસકો ને અગ્રણી પુરુષો તે પોમ્પી અને બુલિયસ-સીઝર. પોમ્પીને એમીલિયા નામે સુંદરી પર પ્રેમ જાગતાં તે તેને ગર્ભવતી સ્થિતિમાં જ ઉઠાવી ગયો. ને એમીલિયાના પતિને તેણે તેની તે પત્ની પોતાને પરણાવવાની ફરજ પાડી.

* નીચેનાં પ્રકરણોમાં અપાયેલી દરેક વિષયોની નીચે, લેખનું કદ વિશેષ પ્રમાણમાં વધી જરાના ભયે, મૂળ ઐતિહાસિક પ્રમાણ ઠાંક્યું નથી. પણ ‘Plutarch’s, Lives’, ‘Encyclopædia Britannica’ ‘Roman Emperresses’ વગેરે પ્રમાણભૂત ગ્રંથોમાંથી તે હકીકતો લેવામાં આવેલી હોઈ મૂળ પ્રમાણ ધ્રુષ્ટનારે તે ગ્રંથો તપાસી જવા.

સીઝર પોમ્પીનો સસરો થતો. તેણે સર્વસત્તાધીશ બનવાને જમાઈનું ખૂન કરાવ્યું. તે અનેક સુંદરીઓના મોહમાં ફસાયલો હતો અને તેમાં મીસરની મહારાણી ક્લીયોપેટ્રા નામની બની છે. સીઝરની બીજી પત્ની પોમ્પીયાના પ્રેમિક ક્લોડિયસ વગેરે રાજપુરુષો સ્ત્રીનાં કપડાં પહેરીને પોમ્પીયાની મુલાકાતે જતા તે પ્રસંગે રોમન સાહિત્યમાં ખૂબજ રોમાંચક લેખાય છે. આ ક્લોડિયસ સામે જ્યારે કેસ ચાલ્યો ત્યારે સાબિત થયું કે તે સીઝરની પત્ની ઉપરાંત પોતાની સગી બહેન સાથે પણ વ્યભિચાર ચલાવતો હતો.

સીઝરનું ખૂન થતાં તેનો મિત્ર એન્ટની અને તેનો વારસ ઓગસ્ટસ બંનેએ, એક પ્રસંગે એકમેકની સાથે મળીને તો બીજા પ્રસંગે એકમેકના દુશ્મન બનીને, રોમમાં લોહીની નદીઓ વહાવી. આ લોહીમાં પણ મહત્વનો ભાગ અનીતિએ જ ભજવ્યો છે.

એન્ટનીની પત્ની ફ્લવીયા મુક્તવિહારિણી હતી. રોમના મહાન રાજનીતિજ્ઞ, યુરોપના પ્રથમ નંબરના વક્તા ને આર્ય સતિપ્રધાના પ્રશંસક સીસેરોએ ફ્લવીયાના એવા મુક્તવિહાર પ્રત્યે નાપસંદગી દર્શાવેલી. પરિણામે ફ્લવીયાએ સીસેરોના ખૂન માટે એન્ટનીને ઉશ્કર્યો. એન્ટનીએ સીસેરોનું ખૂન કરાવ્યું ને ફ્લવીયાએ સીસેરોના કપાયલા મસ્તકને ઘેર મંગાવી તેમાંથી સીસેરોની જીભ કાપી લીધી.

જ્યારે એન્ટની મીસરની મહારાણી ક્લીયોપેટ્રાના પ્રેમમાં ફસાણો ત્યારે ફ્લવીયા ઉશ્કેરાણી. ને તેણે ઓગસ્ટસ જે એન્ટનીને હરાવી તેનો વધ કરે તો તેની રખાત બનવાનું કહ્યું. પણ ઓગસ્ટસે તેને ધુતકારી કાઢી. તે પછી ફ્લવીયાએ એન્ટનીને ઓગસ્ટસ સામે ઉશ્કર્યો. બંને વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. તે પ્રસંગે ક્લીયોપેટ્રાએ ઓગસ્ટસનો સિતારો ચડતો જોઈ એન્ટનીનો પક્ષ છોડી દઈ ઓગસ્ટસને મદદ કરવા માંડી. પણ ઓગસ્ટસે તેના પ્રેમનો સ્વીકાર ન કરતાં ક્લીયોપેટ્રાએ આપઘાત કર્યો.

એન્ટનીના નાશ પછી ઓગસ્ટસ રોમનો શહેનશાહ બન્યો. તે યુરોપનો એક મહાનમાં મહાન રાજવી ગણાય છે. તેના નામ પરથી ખ્રિસ્તી વર્ષના આઠમા મહિનાને ઓગસ્ટ નામ અપાયું છે. તે ઓગસ્ટસને લીવિયા નામે એક પરીણિત સ્ત્રી પર પ્રેમ જન્મતાં તેણે સુવાવડમાં રહેલી પોતાની પત્નીને દોઢ દિવસની બાળકી સાથે કાઢી મૂકી ને લીવિયાના પતિને તેની પત્ની પોતાને સોંપવાની, એટલું જ નહિ પણ, લગ્નમાં હાજર રહી, તે પત્નીના પિતા બની, પોતાની સાથે તેનો હથેલાજો કરાવવાની પણ ફરજ પાડી.

ઓગસ્ટસની પુત્રી જુલિયા ભયંકર વ્યભિચારિણી હતી. તેણે પોતાના પ્રેમપાશમાં હજારો પુરુષો ઉપરાંત પોતાના પિતાને પણ ફસાવી દીધો હતો એટલે ઓગસ્ટસ તેને કંઈ કહી ન શકતો. ઓગસ્ટસ જેવો રાજવી પુત્રી સાથે વ્યભિચાર કરે એ માની ન શકાય તેવું છે પણ જુલિયાની પુત્રી અત્રીપીનાનો પુત્ર ને ભવિષ્યનો રોમનો શહેનશાહ કાલીયુલા પણ જાહેરમાં કબૂલતો કે પોતાની માતા અત્રીપીનાનો જન્મ ઓગસ્ટસ અને જુલિયાના સંયોગને આભારી હતો; ત્યારે શંકાને માટે ધણું ઓછું સ્થાન રહે છે.

જુલિયાની વ્યભિચારલીલા ઢાંકવાને ઓગસ્ટસે તેને પ્રથમ એક રાજકુમાર વેરે પરણાવી, પછી પોતાના નૌકાધીશ વેરે પરણાવી અને છેવટે, પોતાની પત્ની લીવિયાના આગલા ધણીના પુત્ર ટીબેરિયસને તેની ગુણવંતી પત્ની સાથે છૂટાછેડા લેવરાવરાવી, તેને એ ઝોડ વળગાડ્યું. પણ બિચારો ટીબેરિયસ તો પોતાની નવી પત્નીના સંખ્યાબંધ પ્રેમિકોની ધમકીથી એવો ગભરાયો કે તે રોમ છોડીને ગામડામાં ભાગી ગયો.

રામમાં માર્સિયસ દેવની એક સુંદર પ્રતિમા હતી. અને વડીલો પોતે પાછલા દિવસે જેટલા કેસ છૂટી શક્યા હોય તેટલા ફૂલહાર તે પ્રતિમાને સવારે પહેરાવતા. પણ જીલ્લાએ હવે એક નવો રીત કાઢી. તેને રાત્રે વ્યભિચાર માટે જેટલા સુંદર પુરુષો મળી શક્યા હોય તેટલા મુગટ તે ખીજી સવારે માર્સિયસના મરતકે મુકાવવા લાગી.

એક દિવસ આ જીલ્લાને એક સભામાં પૂછાયું કે, “ સુંદરી, તમારાં સંતાન તમને તમારા પતિથી થયાં હોય તે તો લગભગ અસંભવિત વાત છે. છતાં અધાં સંતાનના અહેરા તમારા પતિ સાથે મળતા કેમ આવે છે ?”—ઉત્તરમાં જીલ્લાએ કહ્યું, “બહારના મુસાફરોને તો હું ત્યારે જ સ્થાન આપું છું જ્યારે મારું વહાણ ધરનાંથી ભરાઈ ચૂક્યું હોય.”*
જીલ્લાએ પોતાના દરેક પ્રેમિકને વર્ષાસન આંધી આપેલું ને એ નાણાંનો ખોજ રામની તિબેરીને માથે પડતો. જગવિખ્યાત મહાકવિ વર્ણવ પણ આ જીલ્લાના પ્રેમિકાનો એક હતો.

ઓગસ્ટસની પુત્રી જેમ વ્યભિચારિણી હતી તેમ તેની પત્ની કાપ્ત્રાંખાજ હતી. પોતાના આગલા ધણીના પુત્રને ગાદી મળે તે માટે તેણે ઓગસ્ટસના દરેક સંભવિત વારસો ને નૌદાંધીશ અગ્રીપ્પાનાં પુત્રપુત્રીનાં ખૂન કરાવી નાખેલાં. ને અંતમાં તેણે પોતાના પતિને પણ ઝેર આપ્યું. ખ્રિસ્તી ભક્તિજીનો વેશ ભજવીને અને હરનિશ જેસલેમના મંદિરને બોટો મોકલાવીને તેણે પ્રજના મોટા ભાગને વશ કરી લીધેલા. એટલે ઓગસ્ટસના અકાળ મૃત્યુ પછી તે પોતાના આગલા ધણીના પુત્ર ટીબેરિયસને સહેલાઈથી રામની ગાદી અપાવી શકી. પણ એ પુત્ર એવો ડાહ્યો નીકળ્યો કે આગળ ઉપર જ્યારે તેની માતા પર વ્યભિચાર અને ખૂનના આરોપ મુકાયા ત્યારે તેણે તે સામે માતાનો બચાવ કરવાને બદલે આરોપીઓના નિવેદનને વધુ મહત્ત્વ આપ્યું.

ટીબેરિયસની પછી કાલીગુલા રામની ગાદીએ આવ્યો. તે એ અગ્રીપ્પાનો પુત્ર હતો કે જે પિતા-પુત્રીના સંયોગથી જિત્તવન થઈ હતી. કાલીગુલાએ પોતાની કુમારવયે ટીબેરિયસના મંત્રી માર્કોની પત્નીને ફસાવેલો ને માર્કોએ ભાવી લાભની આશાએ તેમાં તેને સગવડતા કરી આપેલો. પણ ગાદીએ આવ્યા પછી કાલીગુલાએ તે બંનેનાં ખૂન કરાવી નાખ્યાં.

કાલીગુલાના વ્યભિચારી માનસને હદ નહોતી. તેણે પોતાની બહેનોને તેમના ધણી-ઓથી છૂટાછેડા લેવાની અને પછી પોતાની અને પોતાના સંખ્યાબંધ મિત્રોની સાથે વ્યભિચાર કરવાની ફરજ પાડી. બહેનોની સાથેના આ વ્યભિચારના પરિણામમાં એક બહેને એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. તે પછી કાલીગુલાએ એ બહેનો પર વ્યભિચારનો આરોપ મૂકી તેમને દેશવટો દીધો. ને સમય જતાં બહેનના પેટે થયેલી પુત્રીની સાથે પણ તેણે વ્યભિચાર કર્યો ને પરિણામમાં ભીષણ અત્યાચારથી તે પુત્રી મૃત્યુ પામી.

કાલીગુલાએ મિત્રોનું એક એલું મંડળ જમાવેલું કે જે તેના જેવું જ પાશવી હતું. બહેનોની દુર્દશા કર્યા પછી તે અધાએ નગરની સુંદરીઓ પર નજર દોડાવી. તેઓ સ્વરૂપવતી સ્ત્રીઓને હમેશાં ઉઠાવવા લાગ્યા ને તેમની સાથે વ્યભિચાર ખેલતી વખતે તેમના પતિઓને સમીપ ગેલા રહી એ ભીષણ દરૂપનું અવલોકન કરવાની ફરજ પાડવા લાગ્યા. જે પતિઓ પોતાની પત્નીઓ સાથેના એવા વ્યભિચારના નિરીક્ષક બનવાને તૈયાર નહોતા તેમનાં બનમાલ લૂટાવા લાગ્યાં. [ચાલુ]

* ‘Numquam, Nisi plena navis, tollo vectorem.’

કવિ ન્હાનાલાલ

[એક ટૂંકી નોંધ]

રમણલાલ વ. દેસાઈ

વીસમી સદીને-વીસમી સદીના ગુજરાતને ધડનાર સાહિત્યકારોમાં કવિ ન્હાનાલાલનું સ્થાન અગ્રેડ છે એમ કહીએ તો આપણે એક ઐતિહાસિક સત્ય ઉચ્ચારીએ છીએ. સાહિત્યમાં નજરે ચડે એવાં અનેક ઊંચાં નીચાં શિખરો તો છે જ. પરંતુ તેમાં કૌશલ્યમાં ઊંચું શિખર તે ન્હાનાલાલ. એગ્લોસમી અને વીસમી સદીનાં સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય આંદોલનો ઝીલી તૈયાર થયેલા માનસદારા વિચાર, ઉચ્ચાર અને કલ્પનાના પડધા પાડી ગૂર્જરજીવન અને સાહિત્ય માટે નવનવા ચીલા પાડી આપનાર શ્રેષ્ઠ સાહિત્ય-નેતા કાણ એમ કોઈ પૂછે તો સ્વાભાવિક રીતે જ આપણે ન્હાનાલાલનું નામ દર્શાવે. હવે કદાચ reservations-શ્રેષ્ઠત્વ સ્વીકાર સાથે સંકોચ-હરે. કાલનું વહન સર્વને ઈતિહાસ બનાવી દે છે, અને ઐતિહાસિક દષ્ટિ ખૂબીએ સાથે ખામીએ પણ ઊભી કરે એ સંભવિત છે. પરંતુ એટલું તો એક્કસ કે, વીસમી સદીના અત્યારસુધીના સાહિત્યમાં ઊંચામાં ઊંચું શિખર તે ન્હાનાલાલ.

વર્તમાન સાહિત્યકારોના નમૂના-type-નું નિરીક્ષણ તેમનામાં કરીએ. નવીન યુગનો જે સાહિત્યકારોદ્ધારા ગુજરાતમાં ઉદય થયો એમાંનાં એ પ્રતાપી નામ તે દલપત અને નર્મદ. આધુનિક ગુજરાતને ધડનાર એ એ સાહિત્યકારોમાંના એક સૌમ્ય સાહિત્યકાર દલપત-રામના પુત્ર તરીકે ન્હાનાલાલનો જન્મ. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની ભક્તિ અને નવીન વિચારો-સુધારા-નો સમન્વય આમ પ્રથમથી જ ગળથૂથીમાં.

યુનિવર્સિટીનો અભ્યાસ એ ખીજું તત્ત્વ ન્હાનાલાલના ધડતરમાં. અંગ્રેજી અને ફારસી ભાષાઓનો અભ્યાસ—છતાં સંસ્કૃત શબ્દાવલીનો ખૂબખૂબ પરિચય.

હાઇસ્કૂલ-કોલેજની રમતગમતનો શોખ એ ત્રીજું તત્ત્વ.

પશ્ચિમના સાહિત્યવાંચનમાંથી ઉદ્ભવેલી અને કાંઝેસદારા પોષાયલી દેશાભિમાનની ભાવના એ તેમના જીવનનું ચોથું તત્ત્વ.

આવા સંજોગોમાં સ્વશક્તિનું જાગતી જ્યોત બેવું બાન-consciousness-અહં એ પાંચમું તત્ત્વ. કર્તવ્યનિષ્ઠ પિતા અને ઉમ્ર માતાના રચેલા કુટુંબ-વાતાવરણમાં.

વીસમી સદીના ખીજા દશકાથી નીતિભાવનાનાં બદલાઈ રહેલાં સ્વરૂપો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય તે પહેલાં નીતિની દૃઢ અંધાર્ષ ગએલી ભાવના એ છઠું તત્ત્વ. રસિકતા પૂરી પરંતુ તે લગ્નની મર્યાદામાં જ. શંગારરસ ખરો પરંતુ તે બિભત્સ વાસ્તવતાને વળગતો તો નહીં જ એ માનસસ્પર્શતા.

ચોળી ચણિયો પાટલોનો ઘેર, સેંથલે સાળુની સોનલ સેર;
 છેડલે આચ્છાદી ઉરભાવ, લલિત લલ્લનનો વદન જભાવ;
 અંગ આપેયે નિજ અલખેલ, સાળુમાં ઢાંકતી રૂપની વેલ.
 જેવું સરસ રસિકતાથી છલકાતું ગૂર્જરનારીનું વર્ણન ખીજે વાંચ્યું નથી.
 પરન્તુ એ વર્ણનની મર્યાદા આમ અંકાય છે:

ભાલ કુમકુમ, કર કંકણ સાર, કંથના સળ્યા તે જ શણગાર.

વળી-

ગાલે ઢળે નમણી પાંપણ અર્ધ મીંચી, ઢાંકે વળી નવીન પાલવ ઉર દેશ;
 સંકારી કાર સરતી કરવેલડીએ, તેના નથી રસિક શાસ્ત્રીય ભાષ્યકારો.

જેવી અદ્ભુત વ્યંગાર્થમાં રસનિષ્પત્તિ કરતી પંક્તિઓ વર્તમાન કવિતામાં તે
 ન્હાનાલાલ સિવાય ખીજ કવિએ ઉતારી જણ્યામાં નથી.

પરન્તુ એ સર્વરસિકતાને એક સનાતન ચેતવણી એ જ કવિએ આપી છે:

એ રસતરસ્યાં યાળ, રસની રીત ન ભૂલશો !

પ્રભુએ યાંધી પાળ, રસસાગરની પુણ્યથી.

જૂની તેમજ નવી સંસ્કૃતિ અંતે પ્રત્યે ઉદારતા એ સાતમું તત્ત્વ. કૌટુંબિક જીવનમાં
 કવિતા નિહાળવાની વૃત્તિ: સાથે સાથે જૂનવાણી લાજ, પડદા, સ્ત્રી-પુરુષના સહજ મીલન
 પ્રત્યે ઊભી થતી સંશય અને શંકાની ભાવના એ સર્વનો વિરોધ. તેમણે કલ્પેલાં પુરુષ અને
 સ્ત્રી-પાત્રો ગામડાંનાં કે શહેરનાં હોય, સામાન્ય કોટીનાં હોય કે રજવાડી હોય તેો પણ તે
 ખડુ છૂટથી એક ખીજની સાથે હળી ભળી શકે છે.

આમ આવાં આવાં ખીલવણી પામેલાં તત્ત્વોથી ઘડાયલા માનસની અંગત વિશિષ્ટતા
 પણ ભૂલવાની નથી. ઉપર ગણાવેલાં કેટલાંક તત્ત્વો એ યુગના ઘડતરમાં મૂળભૂત હતાં.
 પરન્તુ સહુ કોઈ ન્હાનાલાલ બની શક્યા નથી, ન્હાનાલાલ હજુ સુધી એક છે અને અજોડ છે.
 એ વ્યક્તિગત તત્ત્વ. એ અંગત વિશિષ્ટતાએ, એ સ્વયંભૂ અહમે પ્રચલિત તત્ત્વોને પોતાના
 જીવનમાં ઘટાવી ઉચ્ચ સાહિત્ય સર્જી ગુજરાતને ગૌરવાન્વિત કર્યું.

વિદ્યાર્થીયુગ પછીના સંસ્કારો પણ જીવનઘડતરમાં ભારે ભાગ ભજવે છે. જે કે
 યાળપણ અને વિદ્યાર્થી અવસ્થા એ સમગ્ર જીવનના પાયારૂપ બની જાય છે. પછીનું ચણતર એ
 પાયા ઉપર જ.

કવિ ન્હાનાલાલ રાજવીઓના શિક્ષક બન્યા: સાદરા અને રાજકોટમાં સફળ સુખી
 જીવન ધનસંચયમાં નહીં પણ સંસ્કારસંચયમાં, સંસ્કારવિનિમયમાં, સંસ્કારની લહાણી
 કરવામાં મોજ માનતું બની ગયું. ઉદારતા, મૈત્રી, ઉત્સાહ એ જીવનનાં ઊછળતાં અંગો
 બન્યાં. સાહિત્યમાં પણ ભવ્ય સફળતા મળી-જે બહુ જ વિરલ વ્યક્તિઓને મળે છે.
 શક્તિશાળી પુરુષો સૌમ્ય હોય તહોય તેમનામાં સ્વાભિમાન-સ્વભાન-નથી હોતું એમ કહેવાય
 નહીં. શક્તિ અને શક્તિનો સામુદાયિક સ્વીકાર ગમે તેવા છૂપા અહંને પણ જાગૃત અને
 તીવ્ર રાખે છે. સૌમ્યતાપૂર્વક સાહિત્યમાં પ્રવેશતા એ મહાકવિનું અહં સ્વાભાવિક રીતે જ
 પોષાતું ચાલ્યું. સામર્થ્યની શ્રદ્ધામાં બહુ જ ભવ્ય અને ઉદાત્ત સાહિત્યરચનાઓ પણ થઈ.

શિક્ષકમાંથી કેળવણીકાર તરીકે અને વહીવટી અમલદાર-administretor તરીકે પણ કવિ ન્હાનાલાલ સફળતાપૂર્વક વિકાસ પામ્યા. સદ્ભાગ્યની એ વાત હતી કે જીવનની આજ સફળતાએ તેમના સાહિત્યનું લેશ માત્ર રોધન કર્યું નહીં. ઊલટું એ સ્થાનો અને અધિકારો તેમના સાહિત્યને પે.ષક નીવડ્યાં. આજન્મ સાહિત્યકાર ન્હાનાલાલે એ સુખમય પરિસ્થિતિને પોતાના સાહિત્યવિકાસ અર્થે ઉપયોગમાં લીધી. કાર્દિયાવાડ-એજન્સીનું કેળવણીખાતું તેમને હસ્તક આવ્યું.

હિંદનું રાજકીય વાતાવરણ વીસમી સદીની શરૂઆતથી ઉગ્ર બનતું જતું હતું. અંગ-લંગનો પ્રસંગ, તિલક ઉપર ચાલેલો કેસ, કાન્તિનાં હિંસક સ્વરૂપો, જર્મન યુદ્ધ, ગાંધીનો હિંદપ્રવેશ તથા જલિયાનવાલા આગવાળી કતલ એ બધાય પ્રસંગો હિંદને રાજદારી જાગૃતિ વધારે અને વધારે આગ્રે જતા હતા. જલિયાનવાળા આગની કતલે હિંદની પરા-ધિનતા સાથે ખ્રિષ્ટિય સલ્તનતના નિષ્કુર અને વાફૂજમાં ગૂંચવતા સ્વાર્થભર્યા આત્માને ચોખ્ખા સ્વરૂપમાં પ્રદર્શિત કર્યો, હિંદવાસીઓની ક્રોધજ્વાળા સમગ્ર હિંદ ઉપર ફેલાઈ ગઈ અને એ ક્રોધ પણ પરાધિનતાને પાત્ર સ્વરૂપમાં પ્રદર્શિત થયો.

કવિ ન્હાનાલાલનું માનસતંત્ર આવા પ્રચંડ પ્રવાહોનો પડધો ન પાડે તો નવાઈ કહેવાય. તેમણે સારા પગારનો મોહ જતો કર્યો, અમલદારી સત્તાને બાબુએ ખસેડી અને સારા પગાર અને જીંદગી સત્તાને બળે મળતાં સુખ-સગવડને ફગાવી દઈ પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપી દીધું.

પરન્તુ દેશસેવા માટે સુકત બનેલા આ મહાકવિને વર્તમાન રાષ્ટ્ર-સંસ્થાઓ અપનાવી શકી નહીં. કેના સ્વભાવનો, કેના વર્તનનો દોષ આ સ્થિતિ માટે જવાબદાર ગણવે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે અને આપણા કાર્ય માટે બિનજરૂરી છે. માત્ર એકજ સત્ય આપણે જોઈ શક્યા: કવિ ન્હાનાલાલ અને વર્તમાન રાષ્ટ્રવલણ વચ્ચે અભેદ અકચ વિકસી શક્યું નહીં. ન્હાનાલાલનું દેશાભિમાન અને તેમનો સ્વાર્થત્યાગ ગુજરાતને ગૌરવ આપે એવાં તરવો છે. છતાં રાષ્ટ્રીય પ્રવાહ-કહેા કે એ પ્રવાહને દોરતાં ન્હાનાં મ્હોટાં માનસ અને ન્હાનાલાલના માનસનો મેળ ન મળ્યો. એકજ પક્ષમાં અનેક પ્રબળ અહં ભેગાં થયાં હતાં જ. એ અહંના ધર્ષણનું આ પરિણામ હશે? દેશસેવા માટે દુઃખ આવકારનાર એક વિરલ વ્યક્તિ આમ એકલી અટુલી બની ગઈ!

એ એકલતા-એ ત્યાગની નિષ્ફળતાનું ભાન મહાકવિના હૃદયને કેવું ખારું, મહાકવિની વાણીને કેવી ઉગ્ર અને મહાકવિના વર્તનને કેવું વિચિત્ર બનાવી દે છે એ જોવા માટે આજના કવિ ન્હાનાલાલ તરફ નજર નાખવી બસ થશે. આ સ્થળે ટીકા કરવાનો આશય નથી. આપણી સાર્વજનિક મિલકત-અને બહુ જ કિંમતી મિલકત-સરખા મહાકવિ ન્હાનાલાલની કવિતા સમજવા માટે એક વ્યક્તિ તરીકે તેમની વિશાળ જીવનભૂમિકા નીરખવાની જરૂર હોવાથી આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

સાહિત્યને માટે આથી એક દુઃખદાયી પરિણામ આવ્યું. કવિ ન્હાનાલાલનાં—

‘પાર્થને કહેા ચઢાવે બાણ’

જેવાં ભવ્ય કૃત્યગીતાની સાથે આપણી સભાઓ અને આપણી કવાયતો શરૂ થવાને બદલે—

ધૂટાં ફૂલ

ઓગસ્ટની એકવીશમી તારીખે મેક્સીકોમાં જેનું ખૂન થયું તે લીચો ટ્રોટસ્કી જગતનો એક વધુમાં વધુ નામાંકિત ને સાથે જ વધુમાં વધુ દુઃખી વીર પુરુષ હતો.

૧૮૭૭ માં, રશિયાના એક સામાન્ય નગર બેલીસ્ટોકમાં તેનો જન્મ થયેલો. તેનો પિતા એક યહૂદી ખેડૂત હતો. કેટકે વિદ્યાપીઠમાં ટ્રોટસ્કીએ પોતાનું શિક્ષણ લીધું. તે તે સમયે રશિયામાં ચાલતી આરવિરોધી રાજકીય પ્રવૃત્તિને તેણે પોતાનું જીવન સમર્પી દીધું.

જગવિખ્યાત રશિયન નરરત્ન લેનીને તેને પોતાનો શિષ્ય ને સાથી બનાવ્યો. રશિયન ક્રાન્તિમાં પ્રાણ પૂરવામાં ટ્રોટસ્કીનો ફાળો અદ્વિતીય હતો. ૧૯૧૬ માં તે, મહાયુદ્ધના પ્રસંગે, કેનેડામાં અટવાઈ ગયેલો. પણ ૧૯૧૭ માં તેને ત્યાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યો. તેણે તરતજ રશિયામાં જઈ પહોંચી સળગતી ક્રાન્તિમાં પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો. તે ક્રાન્તિએ આરનો નાશ કરી રશિયામાં કોમ્યુનીસ્ટ શાસનની સ્થાપના કરી.

રશિયામાં તે સમયે લેનીન કોમ્યુનીસ્ટ પક્ષનો સ્થિરતાજ હતો, સ્ટેલીન તે પક્ષનો મહામંત્રી હતો, ને ટ્રોટસ્કી લશ્કરી અધિકારી હતો. પણ લેનીન મરણ પામતાં ટ્રોટસ્કી ને સ્ટેલીન બંને હરીફ બન્યા.

ટ્રોટસ્કી આદર્શવાદી હતો; તે આખા જગતમાં રશિયાના જેવી જ ક્રાન્તિ ફેલાવી પૃથ્વી પર કોમ્યુનીઝમ પાથરવા માગતો હતો. જ્યારે સ્ટેલીન યુગદષ્ટા ને વ્યવહારૂ વીર હતો. તેણે ક્રાન્તિને રશિયામાં જ મર્યાદિત રાખી રશિયન પ્રજાના આર્થિક ઉદ્ધારને મહત્ત્વનું સ્થાન આપ્યું.

આ હરીફાઈમાં ટ્રોટસ્કી હારી ગયો. તેને કોકિસસમાં દેશપાર થવું પડ્યું. ત્યાંથી તે તૂર્કી ગયો ને ૧૯૩૫ માં નોર્વેમાં ગયો. પણ દરેક સ્થળે તે સ્ટેલીનનો ઉગ્ર વિરોધ કરી નવા પક્ષો જમાવતો એટલે સ્ટેલીને દરેક દેશને ટ્રોટસ્કીને આશ્રય આપવા સામે આડકતરી

‘તહારાં વાગે નગારાં હવે મોતનાં રે,
હજી ચેતી લે ઓ સરકાર !’

અગર—

‘આંટીયાના ટાંટીયા ભાગશે ક્યાં ?
ધરાસણા ભાઈ ધરાસણા !’

જેવા અશિષ્ટ મરસિયાઓથી શરૂ થવા લાગી.

એટલું જ નહોં, કિંદની અપૂર્વ અહિંસક રાજકીય જાગૃતિને ભવ્ય મહાકાવ્ય મળતું અટકી ગયું. ‘જુજરાતના તપસ્વી’ની ભવ્ય અન્નેડ પ્રતિમા ચીતરનાર મહાકવિ એ તપસ્વીની તપગાથાનાં પર્વો લખતા અટકી ગયા. કવિ ન્હાનાલાલ અને જુજરાતની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ વચ્ચે સુમેળ ન રહ્યો એમાં મને તો આ મ્હોટામાં મ્હોટી ખોટ ગઈ લાગે છે.

આ પાર્શ્વભૂમિ-Back-ground ના દર્શન પછી કવિ ન્હાનાલાલની કવિતાનાં તસ્વોની ટૂંકી નોંધ આપણે વિચારી લઈએ. [આજી]

ચેતવણી આપી. કુલેપ-એશિયાનો કોઈ દેશ તેને પોતાને ત્યાં નલાઈ ન શક્યો. પણ છેવટે મેક્સિકોએ એ હિંમત દાખવી.

ટ્રોટસ્કીએ મેક્સિકોમાં પણ પોતાની સામ્યવાદી પ્રવૃત્તિ આલુ રાખી. સ્ટેલીને તેને ત્યાંથી દૂર કરાવવા પ્રયાસ કર્યો પણ તેમાં નિષ્ફળ જતાં તે તેના જીવનનો ભૂખ્યો બન્યો. ટ્રોટસ્કીના પૂનર્ના છૂટાછવાયા પ્રયાસ થવા લાગ્યા.

પણ સ્ટેલીને ન્યારે હીટલર પ્રત્યે મિત્રાચારીનો હાથ લંબાવ્યો ત્યારે ટ્રોટસ્કી તેને માટે ભયરૂપ બન્યો. કોમ્યુનીઝમને નાજીઝમમાં પલટાતું બેઠ રશિયામાં જે આંતરવિગ્રહ ફાટી નીકળે તો લેનીનનો મુખ્ય શિષ્ય ને મહાન કોમ્યુનીસ્ટ ટ્રોટસ્કી સહેજે રશિયાનો શિરતાજ બની જાય. એટલે જર્મનમૈત્રી પછી ટ્રોટસ્કી પર વારંવાર હુમલા થવા લાગ્યા અને તેમાં આ છેલ્લો જીવલેણ નીવડ્યો.

x

x

x

ગયા મહાયુદ્ધમાં જર્મની પાસે ૯૦ માઇલ સુધી ગોળા ફેંકતી 'બીગબર્થા' નામે એક બંધકર તોપ હતી. તેને તૈયાર કરતાં ૪૦ લાખ પૌડનો ખર્ચ થયેલો. તે તોપ ન્યારે યુદ્ધમાં ઉતારવામાં આવી ત્યારે તેણે લાંબાનમાંથી ફેંકેલા ગોળાઓએ પેરીસમાં સેંકડો માણસોને હણી નાખેલાં.

તે પછી વિકાસ સાધતાં જર્મનીએ ૧૫૫ માઇલ દૂર ગોળા ફેંકી શકે તેવી તોપ બનાવી. તેનું મૂળ નામ 'બીગ એમી' રખાયું. પણ જનરલ ગોરોગનાં નવાં પત્નીનું નામ એમી હોઇ તેમના રસણાથી એ નામ બદલી નંખાયું છે. આજે એ દાનવી તોપ ઉચ્ચર ઝાન્સમાં ગોઠવાયેલી છે.

x

x

x

'હિંદનું ઇતિહાસ સાહિત્ય' -- એ વિષય પર બોલતાં મી. કર્નયાલાલ મુનશી કહે છે:

'લોકજીવનની સળંગ કથા એ ઇતિહાસ. પરદેશીઓના દષ્ટિવિકારથી આપણું ઇતિહાસ સાહિત્ય વિમુક્ત થશે ત્યારે તે માતા દૂધ સમું જીવનદાતા થશે. ત્યારે આપણા પૂર્વજો વિષેના સહાનુભૂતિપૂરણ જ્ઞાનથી આપણું આત્મજ્ઞાન વિશુદ્ધ ને સમૃદ્ધ થશે. ત્યારે આપણા ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાંથી તરી આવશે, સાગરકન્યા સમી ભારતમાતા-યુગેયુગે ઉજ્જવલ પ્રેરણાનાં પયથી ભાવિને પોષતી, ધર્મી ને સુવર્ણકાન્તિ કરતી.'

x

x

x

અનુરૂદ્ધપુરમાં ભરાયેલી બીજી ઓલ-એશિયા કોન્ફરન્સમાં, સારનાથમાં આંતરરાષ્ટ્રીય બૌદ્ધ-વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના અંગે પ્રયાસ કરવામાં આવેલા. તે પ્રસંગે જુદા જુદા વક્તાઓ અને શુભેચ્છકો તરફથી હિંદમાં, એ મૌર્યકાલીન સુવર્ણયુગની પુનઃસ્થાપનાની ઇતેજરી દર્શાવાયેલી કે જે યુગમાં, એક પણ પુરુષ અસત્ય નહોતો બોલતો, એક પણ સ્ત્રી અપવિત્ર નહોતી.

x

x

x

'Current History' માં લખતાં વીન્શન્ટ શીન નામે મહાન અમેરિકન પત્રકાર કહે છે:

"વર્તમાન યુરોપીય સ્થિતિનો જ્ઞાંત ઉકેલ અસંભવિત છે. ઇંગ્લાંડ જે પૂર્વ યુરોપ જર્મની અને રશિયાને સોંપી દે તો તે તેના નાશનું કારણ થઇ પડે. અને હીટલર જે તે કરતાં ઓછી શરતે સંધિ કરે તો તેને માટે તે આપઘાતજનક જ થઇ પડે."

x

x

x

અમેરિકન પ્રગ્નએ, પોતાના પ્રમુખપદ માટેના દરેક ઉમેદવારને, ત્રણ પુસ્તકો વાંચવાની અને તેમને પચાવવાની લલામણુ કરી છે. તે ત્રણ પુસ્તકો તે: 'બાઇબલ', 'ગ્રેપ્સ ઓફ રોય' નામે નવલકથા ને 'હીટલરની આત્મકથા.'

વર્તમાન યુદ્ધમાં અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોનું સ્થાન અપૂર્વ છે. જર્મની એને તટસ્થ રાખવા ઇચ્છે છે, ઇંગ્લાંડ તેને પોતાના પક્ષે યુદ્ધમાં ઉતારવા મથે છે. આ અંગે, અમેરિકન પ્રગ્નનાં હૈયાં જીતવાને બંને પક્ષોએ ત્યાં અદ્ભુત પ્રચાર આદર્યો છે. તેમાં અમેરિકાની શાંતિચાહક પ્રગ્નને જર્મન પ્રચારની ભીતિ નથી. કેમકે અમેરિકા જર્મનીનું મિત્ર અને તે તેા તદ્દન અસંભવિત છે. પણ ઇંગ્લીશ પ્રચારથી તે ગભરાય છે-રખેને અંગ્રેજો અમેરિકાને યુદ્ધમાં જિતરવાને લલચાવવામાં સફળ થાય.

આ અંગે પરદેશી પ્રચારનું બળ ખોળી કાઢવાને ને તટસ્થતાની વિરુદ્ધ જતા પ્રચારને કાબૂમાં લાવવાને અમેરિકન સરકારે સાત સેનેટરોની એક સમિતિ નીમી તેમને ૨૫ હજાર ડોલરનો ખર્ચ કરવાની મંજૂરી આપી છે.

મેક્સીકોની પ્રગ્ન દેશના કોઈ પણ ભાગમાંથી પોતાના પ્રમુખ પર વિના ખર્ચે તાર કરી શકે છે.

ખ્રિસ્તમાના હિંદના મિત્ર તરીકે નામાંકિત અનેલા અને થોડાક મહિના અગાઉ મૃત્યુ પામેલા મી. બ્યોર્ન લેન્સપરી મૃત્યુના થોડા જ દિવસ પહેલાં લખેલા લેખમાં જણાવે છે કે, "સાચા ખ્રિસ્તી તરીકે જીવન જીવવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો છે. પણ ચારિત્ર્યની સ્પષ્ટતા અને સ્વભાવદોષના કારણે હું તેમાં વારંવાર નિષ્ફળ ગયો છું."

દિવસે દિવસે યુરોપીય પ્રગ્ન યુદ્ધમાં કેટલી વધુ લયંકર બનતી જાય છે તે તેા દિન-પ્રતિદિન આવતા યુદ્ધસમાચારોથી સહેજે સમજી શકાય તેમ છે. પણ એ યુદ્ધના ગંજવર ખર્ચ કલ્પનાને પણ ચંભાવી દે તેવા છે.

ગત મહાયુદ્ધના ભીષણમાં ભીષણ વર્ષમાં ખ્રિસ્તને ૧૭૦ કરોડ પૌન્ડનો ખર્ચ કરેલો ને તે યુદ્ધનો કુલ ખર્ચ તેને ૧૩૫૭ કરોડ ૮૦ લાખ પૌન્ડ જેટલો થયેલો. આ યુદ્ધના પ્રથમ વર્ષમાં જ તેનો ખર્ચ એ અબજ પૌન્ડ જેટલો થવા જાય છે. ક્રાંસે ગત યુદ્ધના ભીષણમાં ભીષણ વર્ષમાં એક અબજ પૌન્ડનો ખર્ચ કરેલો ને યુદ્ધનો કુલ ખર્ચ તેને ૭૯૬ કરોડ ૨૦ લાખ પાઉન્ડ થયેલો. આ યુદ્ધમાં પ્રથમ વર્ષ પૂરું થયા પહેલાં જ નમી જવા છતાં તેને ૧૨૦ કરોડ પૌન્ડ જેટલો ખર્ચ થઇ ગયો છે.

ચાલુ ગણતરી પ્રમાણે યુરોપ-અમેરિકાનાં લશ્કરી ખાતાઓમાં, સૈનિક દીક, લશ્કરી સરંજામ સાથે, સરેરાશ વાર્ષિક ૧૯૦૦ પાઉન્ડનો ખર્ચ આવે છે. પચાસ લાખનું સૈન્ય નભાવવાને વાર્ષિક ૯૫૦ કરોડ પાઉન્ડનો ખર્ચ કરવો પડે. અને જર્મની અને રશિયાની સૈન્યસંખ્યા તેા તે કરતાં પણ વિશેષ છે.

ગત મહાયુદ્ધમાં એક સૈનિકનો સંહાર કરવાની પાછળ સરેરાશ પાંચ હજાર પાઉન્ડનો ખર્ચ થતો. પણ આ યુદ્ધમાં તે કરતાં પણ વધારે ખર્ચ થવાનો સંભવ છે.

વિચાર-દર્શન

દોઢ વર્ષ અગાઉ, મુંબઈની મહાસભાવાદી સરકારે જ્યારે, નવા પ્રોપર્ટી ટેક્સ સાથેનું બજેટ ધારાસભામાં રજૂ કર્યું. ત્યારે 'સુવાસ' [ફાલ્ગુન ૧૯૯૫] ની તંત્રીનોંધમાં એ બજેટ સામે ચેતવણી આપતાં જણાવાયેલું કે—

'મહાસભાએ પ્રાન્તોનું શાસન સ્થાયી સ્વરૂપે તો સ્વીકાર્યું નથી. આજે મહાસભાવાદી સરકાર છે, આવતીકાલે બીજી પણ આવે. મહાસભાવાદી સરકાર દાંડબંધીના કારણે આવતી ખોટને પૂરવા જે નવા કરવેરાના માર્ગ ખુલ્લા કરે છે એ કરવેરાથી ગમે તેટલું નુકશાન છતાં પ્રજા તે સરકારને પોતાની માની આજે તો ચલાવી લે છે. પણ મહાસભાવાદી સરકાર કદાચ રાજનામાં આપે અને એ પછી આવનારી બીજી સરકારે દાંડનિષેધની યોજનાના અમલને શિથિલ કરીને પણ એ કરવેરાને ચાલુ નહિ રાખે એની કંઈ ખાત્રી? અને એવી સરકારે જે દાંડ પરના પ્રતિબંધને જ ઉઠાવી લે તો, આજે જે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ સ્વરૂપમાં પણ દેશી દાંડનો ઉદ્યોગ અનેક પ્રકારે સચવાઈ રહ્યો છે; એ ઉદ્યોગથી, તેને સાચવનાર વર્ગ જુદો પડી ગયેલ હોય, તે સમયે દાંડની ઊભી ગયેલી નવી જરૂરિયાતને પૂરી કરવાનો ઇન્કારો કેવળ પરદેશીઓને હસ્તક તો નહિ આવ્યો જાય ને?'

'મહાસભાવાદી સરકારે જ્યાંસુધી સ્થિર સ્વરૂપમાં નથી ત્યાંસુધી અમુક લાભદાયી યોજનાઓના અમલ માટે નવા કરવેરા નાંખવા એ કરતાં તે અમલ લોનોદ્વારા કરવો વધુ વ્યાજબી છે. જો મહાસભાવાદી સરકાર ને દાંડનિષેધની યોજના અને સ્થિર બનશે તો એ લોનો ગમે તે રીતે ભરપાઈ કરી શકશે; ને સ્થિર બનેલી યોજનાની ખોટ નવા કરવેરાથી પૂરી શકશે. પણ આજે નંખાયેલ નવા કરવેરાથી પ્રજા પરિચિત થઈ જતાં ભાવિ સરકારે દાંડનિષેધને શિથિલ બનાવીને એ નવા કરવેરાને સહેલાઈથી ચાલુ રાખી શકશે અને એ રીતે વધેલી આવકનો ઉપયોગ તે ગમે તે માર્ગે કરી શકશે.'

પણ એ ચેતવણી નિષ્ફળ ગઈ. બજેટ મંજૂર થયું. ને આજે પ્રજા એનાં કડવાં પરિણામ ભોગવી રહી છે.—દાંડબંધી રદ થઈ છે, દેશી દાંડનો ઉદ્યોગ કચરાઈ ગયો છે, પરદેશી દાંડનાં બજાર ખુલ્લાં થયાં છે, અને પ્રોપર્ટી ટેક્સનો ખોળે તો પ્રજાની પીઠ પર કાયમ જ રહ્યો છે.

હવે ગઈજુલૈને યાદ કરવાથી કંઈ લાભ નથી. પણ આ તકે અમે પ્રજાને એ વસ્તુઓ પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન આપવા વિનંતિ કરીએ છીએ:

'સુવાસ' ની રાજકીય વિચારણાઓ કેટલીક વખતે ગહન અને કોઈક પ્રસંગે ચાલુ પ્રચારથી જુદા જ માર્ગે વળતી મનાય છે. પણ તે કેવળ નવીનતા દર્શાવવાને જ નથી હોતી. તેની પાછળ સૂક્ષ્મ મંથન રહેલું હોય છે, અને રાષ્ટ્ર, ધર્મ ને પ્રજાની સેવા એ જ તેનો ઉદ્દેશ હોય છે.

અને બીજી વસ્તુ એ કે રાષ્ટ્ર કે પ્રજાજીવનને કોઈપણ કાળે અવનવા સિદ્ધાંતોની પ્રયોગશાળા ન માની લેવાં જોઈએ. રાષ્ટ્રનીતિ કે પ્રજા સમસ્તને સ્પર્શતા નવા સિદ્ધાંતો અમલમાં મૂકતી વખતે એનાં બધાં જ સંભવિત શુભ-અશુભ પરિણામ વિચારી લેવાં ઘટે

‘ તારા-તણખા ’

કલા—વિજ્ઞાન—

કાશી-વિદ્યાપીઠના નવા કુલપતિ તરીકે આચાર્ય નરેન્દ્રદેવની નિમણૂક થઈ છે. મદ્રાસ વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભ પ્રસંગે સર સન્મુખ ચેટી અંગ્રેજીએ હિંદને અશક્ત રાખ્યું તે સામે દિલ્લીરી વ્યક્ત કરે છે: [એ પણ પ્રખ્યાત યનવાની એક કલા છે.] મુંબઈ વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભ પ્રસંગે સર અકબર હૈદરીએ હિંદની પ્રગતિ માટે સંપ પર ભાર મૂક્યો હતો: [સંપની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા થવી જોઈએ. યાકી વ્યાખ્યા વગરનો સંપ તો શી. ગ્રીણને પણ પસંદ છે.] મુંબઈ વિદ્યાપીઠે લશ્કરી તાલીમનું ખાતું ખોલવાના ઠરાવને મંજૂરી આપી છે: [નાકમાંથી ઊંટ પસાર થયા પછી તો કુલકર્ણુ પણ ઊંઘમાંથી ઊઠ્યો હતો.] મુંબઈ વિદ્યાપીઠ તરફથી મેટ્રીકની પરીક્ષા અંગે ફરી માકસ તપાસરાવવાની શ્રી રૂ. રપ લેક્ચરી તે હવે રૂ. ૧૦ લેવાનું ઈચ્છે છે: [લાગે છે કે વિદ્યાપીઠમાં વ્યવહારૂ અર્થશાસ્ત્રીઓ પણ હશે.] શ્રી. ઉમાશંકર જોષીને ચાલુ વર્ષનો રણજિતરામ સુવર્ણચન્દ્રક અર્પણ કરાયો છે. ડૉ. ટાગોરને એકસફર્ડ વિદ્યાપીઠે ડોક્ટર એફ લેટર્સની પદવીથી વિભૂષિત કર્યા છે. ચાલુ સાલનું વિજ્ઞાનનું નોબલ-પ્રાઈઝ એસ્માનિયા વિદ્યાપીઠના વૈજ્ઞાનિક ડૉ. રઝિઉદ્દીનને મળવા સંભવ છે. ૧૯૩૬ માં પોતાના રાજ્યમાં હરિજન મંદિર પ્રવેશ જાહેર કરનાર ત્રાવણકોર નરેશની પ્રતિમા ધોળપુરના મહારાજાએ ત્રિવેન્દ્રમમાં ખુલ્લી મૂકી છે. [પરસ્પર પ્રશંસા...] અમદાવાદમાં શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ ‘મહત્વાકાંક્ષા’ અને ‘હિંદનું ઇતિહાસ સાહિત્ય’ એ વિષય પર આપેલાં પ્રવચન. વડોદરામાં, સંસ્કાર-મંડળના આશ્રયે, શ્રી. ગોકુલદાસ રાયચુરા, શ્રી પંકજ, ડૉ. ધીરેન્દ્ર મહેતા ને પ્રો. ઇન્દુમતી બહેન મહેતાનાં અનુક્રમે ‘દૂચ્ચગીતા’, ‘સંપાતની ગતિ’, ‘ભારતીય લોકશાસન’ અને ‘કલાનું સ્વરૂપ અને મંદેશ’ એ વિષયો પર થયેલાં ભાષણો. વડોદરામાં, સહવિચારણી સભાના આશ્રયે, નામાંકિત ઇતિહાસકાર, રા. બ. શ્રી. સરદેસાઈએ, ‘પેશાબ દક્તર’-એ વિષય પર કરેલું પ્રવચન. વડોદરામાં જીજ્વાયલું ‘વડોદરા રાજ્ય પ્રાથમિક શિક્ષક મંડળ’નું પ્રથમ અધિવેશન. આવતા ડીસેમ્બર-જાન્યુઆરીમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન ભરવા અંગે તૈયારી કરવાને લગતો તેની કારોબારીએ પસાર કરેલો ઠરાવ. પૂનામાં ભરાયેલી સ્થાનિક મંસ્થાઓની પરિષદ. સાંચી ખાતેના મૌર્ય-વિહારમાં ખોદકામ થતાં માટીના સિક્કાઓ, અલંકાર ઝવેરાત વગેરે મળી આવેલ છે. હરપાના ખોદકામમાં છ હજાર વર્ષ પૂર્વેની ભારતીય જાહો-જલાલીના અવશેષો મળી આવ્યા છે. ના. વાયસરોય અનંતાની મુલાકાત લે છે. કલકત્તાના જાણીતા ભૂતત્તવિદ્ ડૉ. એસ. દેવને તુર્કસ્તાનની સરકારે ભૂતત્તવિદ્ તરીકેની જગ્યા માટે આમંત્રણ આપ્યું છે. મહાત્માજીના એક વર્ધાનિવાસી શિષ્યે, જેની મદદથી એક કલાકમાં ૪૦૦ વાર સૂતર કાંતી શકાય એવી, ‘ધનુષતકલી’ની શોધ કરી છે. તૂટે નહિ એવી ત્રામોફોન રેકર્ડોની શોધ સફળ નીવડી છે. અર્લોન વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓએ નાઝી-વિરોધી ૨૦૦૦૦ પુસ્તકોની ઢોળી કરી છે: [હંડીમાં ખીજું બળતણ નહિ મળ્યું હોય.] કલકત્તાની નજીકના ન્યુથિયેટર્સ સ્ટુડિયોમાં આગ લાગવાથી દશ લાખ લગભગનું નુકશાન થયું છે: [આગનું એ ભોષણ તે સાથે જ સ્વાભાવિક દસ્ય ઉતારી લેવાયું હોત તો થોડોક પણ બચ્ચો મળી રહેત.] શ્રી. મુનશીના ‘પૃથ્વીવલ્લભ’નું દ્વિગ્દર્શન સંમાળી લેવાને શ્રી. દેવડા બોઝ મુંબઈ પધારે છે. નરસિંહ મહેતાની ભૂમિકા ભજવવાને વિષ્ણુપંત પાગનીસને પ્રકાશ ફીકચર્સ રૂ. ૨૦૦૦૦ આપ્યા છે. [પ્રજ્ઞાઓ ઉમેશાં સાચાં માનવોને નહિ પણ નકલ કરી જાણનારને જ પૂજે છે તેની આ સચોટ સાબિતી છે. યાકી ખરા નરસિંહ મહેતાને તો આખી જિંદગી

દરમિયાન પણ વીશ હજાર રૂપિયા ન મળ્યા હોત.] 'પ્રભાત'માંથી છૂટી થયેલ શાન્તા આપ્ટે, 'સીરકે'એ, પોતાનાં બે ચિત્રોમાં કામ કરવાને, રૂ. ૭૫૦૦૦ ને ઉપરાંતમાં દશ ટકાની રાયલ્ટીની શરતે રોકેલ છે. તે સીરકોના 'ભૈરવી' ચિત્રમાં દેખા દેશે: [કામ અતુકૂળ સોંપાયું છે.] નામાંકિત વિદ્વાનશાસ્ત્રી સર ઝોલીવર લોન્ગનું અવસાન. ૨૧ મી ઑગસ્ટે, મહાન મંગીતશાસ્ત્રી પંડિત વિષ્ણુ દિગંબરની ઠેર ઠેર ઊજવાલય નવમી મૃત્યુ-તિથિ. કાઠિયાવાડમાં ઠેર ઠેર વૃક્ષારોપણ. દક્ષિણની રેલ્વેએ સ્ત્રીઓના ડબ્બાઓમાં પારણાં ગોઠવવાની યોજના ધડી છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં એક વહુજી મહારાજે પડદાની પ્રથા તણ છે. પાલ્ટીક અને બ્લેક સમુદ્રને જોડતી નીપર કેનાલ ખુલ્લી મૂકવામાં આવી છે.

દેશ—દાડખંધી રદ જવાથી પ્રોપર્ટી ટેક્ષ પણ રદ કરવાનો સરકારને આગ્રહ કરવાને ઇલાકામાં ઠેર ઠેર ભરાયલી સલાઓ. પંજાબની ધારાસભાની એક દિવસની ખાનગી બેઠકનો ખર્ચ રૂ. ૨૫૦૦૦ આવ્યો: [ખાનગી વસ્તુઓમાં ખર્ચ હમેશાં એવા જ આવે છે.] કોચીનની ધારાસભાના સભ્યોને માસિક રૂ. ૫૦ નો પગાર અપાશે. તે ધારાસભાએ પસાર કરેલો આળસન પ્રતિબંધક કાયદો. ના. વાયસરોય તરતમાં પોતાની કાઉન્સિલને વિસ્તૃત બનાવવાની, અને યુદ્ધની પૂર્ણાહુતિ પછી હિંદના સાંસ્થાનિક દરજ્જાનો વિચાર કરવાની જાહેરાત કરતું નિવેદન પ્રગટ કરે છે. હિંદની સ્વાતંત્ર્ય-માગણીના ઉત્તરમાં ના. હિંદી વઝીર કહે છે, 'સાંસ્થાનિક સ્વરાજ્યથી વધારે જાંચો રાજકીય દરજ્જાને દુનિયામાં નથી': [ના. હિંદી વઝીર પોતાની માતૃભૂમિને પણ એવા અગ્વલ રાજકીય દરજ્જાનો સ્વાનુભવ કરાવી શકે છે.] ગાંધીજી અને મહાસભાની કારોબારી ના. વાઇસરોય અને ના. હિન્દી વઝીરનાં નિવેદનને અસ્વીકાર્ય ને અસંતોષજનક જાહેર કરે છે. હિંદુસ્તાનની તમામ બિનસરકારી સ્વયંસેવક-સંસ્થાઓ જેરકાયદેસર જાહેર થાય છે. એ સ્વયંસેવકો કૂચ કરે, લશ્કરી પહેરવેશ પહેરે, વ્યવસ્થિત કવાયત કરે કે બચાવનાં સાધનો રાખે તે સામે સખત પ્રતિબંધ જાહેર થયો છે: [શ્વાસ લેવો, પાણી પીવું કે ખોરાક ખાવો-ત્રણે ક્રિયાઓ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે: અલખત કાયદાની હદમાં રહીને.] હિંદ-સંરક્ષણ-ધારા હેઠળ યુક્ત પ્રાંત મહાસભા સમિતિના પ્રમુખ ગીરફતાર. તે જ ધારા હેઠળ ગીરફતાર થયેલ શ્રી. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકને બે વર્ષની સખત સજા ને ડૉ. લોહિયાને હાથકડી: [દરેક સરકારી પગલાં કાયદેસર અને હિન્દના સંરક્ષણ માટે જ ભરવામાં આવે છે.] બ્રહ્મદેશના માજી વડાપ્રધાનને રાજદ્રોહ માટે એક વર્ષની સખત: [સરકાર કાયદેસર આખતમાં કાઇનીય શરમ ન રાખી શકે.] ચક્રચારભર્યા ભોવાલ સંન્યાસી કેસમાં ન્યાયાધીશોનો મતભેદ. ચક્રચારભર્યા નાગપુર ખાપા ખૂન કેસ, કે જેમાં ગોરધનદાસ નામે ગુજરાતી ખાણમાલિક સામે, પુત્રવધૂ પ્રત્યેની બદદાનતથી પુત્રના ખૂનનો આરોપ મૂકાયલો, તેમાં એસેસરોએ ગોરધનદાસને સર્વાનુમતે બિનગુન્હેગાર ઠરાવ્યો પણ ના. ન્યાયાધીશને તે ગુન્હેગાર જણાતાં તેને દેશનિકાલની સખત ફરમાવવામાં આવી છે. ખીજડિયાના દરખારને જન્મટીપ આપવામાં આવી છે. કલકત્તાનું હોલવેલ સ્મારક એક ખ્રિસ્તી સ્મશાનમાં ખસેડાશે: [સ્વળ સુયોગ્ય પસંદ કરાયું છે.] મહાસભાનું આગામી અધિવેશન પંજાબમાં-કુરુક્ષેત્રના રણબેદાનમાં ભરાશે. મહાસભા ને સરકાર વચ્ચે સમાધાનનો કાઇ સંભવ નથી. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલીટી ચૌદ લાખની લોન લઇ બસસર્વિસ પોતાને હસ્તક કરવાની યોજના ધડે છે. યુદ્ધ અંગેનાં ત્રણ ટકાનાં ડીફેન્સ બોંડમાં ૧૮ કરોડ લગભગ ને વગર વ્યાજની લોનમાં ૧૭૦ લાખ રૂપિયા ભરાઈ ચુક્યા છે. દુષ્કાળથી પીડાતા હીસાર (લાહોર) પ્રદેશે પણ વોરફંડ અંગે પાંચ લાખની લોન લીધી છે: [આનું નામ હિંદી રાજભક્તિ.] પરદેશનાં વિમાની પોષ્ટકાર્ડોનો દર ૭-ને બદલે ચાર આના

રાખવામાં આવ્યો છે. આંટવામાં મુસ્લીમોએ ચલાવેલી ગુંડાગીરી. ઝોંપ ખનાવી ધાડો પાડવાનો ધંધો કરતા એક કાવત્રામંડળને વરાડમાંથી પકડી પાડવામાં આવ્યું છે. કવેટામાં ધરતીકંપ. ઢાકા-કલકતા રેલવે મેઈલ હોનારતમાં ૩૪ મૃત્યુ. ખર્માં પણ એટલી જ ભયંકર રેલવે-હોનારત. કોડીનારની એક હિંદુ શિક્ષિકા મુસ્લીમ શિક્ષક સાથેના પ્રેમમાં અંધ બની આપઘાત કરે છે. નૈનો અને પાલીતાણાના ઠાકાર વચ્ચે ચાલતા વર્ષોભૂતા ઝઘડાનો નિકાલ આવ્યો છે.

પરદેશ—જાપાનનો વિકસતો સામ્રાજ્યવાદ. ફ્રેન્ચ હિંદી ચીન પર આક્રમણ કરવાની તેની તૈયારી પણ પછી ફ્રાન્સ સાથે સમાધાન. ચીનમાંથી ઇટલી અને ષ્વિટન પોતા-પોતાનાં સૈન્ય ઉઠાવી લે છે. અમેરિકા શાંગહાઈમાં નવું સૈન્ય ગાઠવે છે. ચીનમાં ભયંકર જળપ્રલય. દક્ષિણ ચીનમાં ષ્વિટિશ વહાણમાંથી ૧૫ હજાર પાઉન્ડનો માલ લૂંટાયો છે. યુરૂવેમાં નાઝી-કાવત્રાં. ત્યાંના નાઝી નેતાની ધરપકડ અને પછીથી તેને મળેલો દેશવટો. તૂર્કી પર પ્રભુત્વ સ્થાપવાને જર્મનીના દાવપેચ. આલ્બેનિયામાં બળવો તે એક આગેવાનનું ખૂન. તે અંગે ઇટલી અને ગ્રીસ વચ્ચે ચક્રમક, શાંતિ, તે પછી ખીજું ખૂન, ફરી ચક્રમક તે ઇટલીની આગેકૂચ. ફ્રેન્ચ સોમાલીલેન્ડ દબાવી ઇટલી ષ્વિટિશ સોમાલીલેન્ડ પર વિજય મેળવે છે. કાપુઝના કિલ્લા પર તે કાખૂ મેળવે છે. યુગોરલેવિયા ષ્વિટિશ કોન્સલને રૂખસદ આપે છે. રૂમાનિયા તે અલ્ગેરિયા વચ્ચે ચક્રમક પણ અંતમાં રૂમાનિયા અલ્ગેરિયાને ડોબ્જુબ સોંપી દેવાનું પસંદ કરે છે. રૂમાનિયા તે હંગરી વચ્ચે ચક્રમક. હંગરીના વિશાળ દાવા તે રૂમાનિયાની નમતું મૂકવાની અનિચ્છા. પણ અન્તે ઇટલી-જર્મનીની દરમિયાનગીરીથી ટ્રાન્સીલ્વાનિયા હંગરીને સોંપવું પડે છે. સોવિયેટ પાર્ટીમેન્ટની સાતમી બેઠકમાં વડો પ્રધાન મો. મોલોટોવ, ષ્વિટન, તૂર્કી, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ (અમેરિકા) ને ધરાન સામે ખફગી જાહેર કરે છે; જર્મની, ઇટલી તે જાપાન સાથે તે સંબંધો સારા અને સુધરતા હોવાનું દર્શાવે છે. ષ્વિટિશ એલચી સર સ્ટેફાડ ક્રીપ્સ તેની મુલાકાતે. સોવિયેટ ને યુ. સ્ટેટ્સ વચ્ચે વ્યાપારી કરાર. યુ. સ્ટેટ્સ કેનેડા સાથે પરસ્પર-સંરક્ષણનો કરાર ઘડે છે. યુ. સ્ટેટ્સ ફરજિયાત લશ્કરી ભરતીને આવશ્યક લેખે છે. શસ્ત્ર-સરંજામનાં કારખાનાંઓ રાજ્યને હસ્તક લેવાની ને પાંચ વર્ષના કાર્યક્રમથી ૩૪ લાખનું સૈન્ય તૈયાર કરવાની તેની યોજના. આટલાંટિકમાંના ષ્વિટિશ ટાપુઓ તેને સોંપવામાં આવે છે. જૂની ડીસ્ટ્રોયરો ષ્વિટનને આપવાની પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટની ઇચ્છા, કોંગ્રેસને તે સામે વિરોધ પણ અંતમાં ધીમે ધીમે તેવી ડીસ્ટ્રોયરો ષ્વિટનને સોંપાય છે. ષ્વિટન સાથે નૌકાકરાર. યુ સ્ટેટ્સમાં તૈયાર થઇ રહેલું જગતનું મોટામાં મોટું બોમ્બર સંપૂર્ણ થવા આવ્યું છે. અંગ્રેજ સ્ત્રી-બાળકો હિંદ, યુ.સ્ટેટ્સ ને કેનેડા જઇ પહોંચે છે. કેનેડામાં ૮૦૦૦૦ ષ્વિટિશ બાળકો. પ્રજાસંઘની કચેરી પણ કેનેડામાં ખસેડવામાં આવે છે. કેનેડા યુદ્ધ-સરંજામ પાછળ સત્તર કરોડ ડોલર ખર્ચશે. ષ્વિટન પર યુદ્ધના આંતરરાષ્ટ્રીય કરારને લાગ કર્યાનો આરોપ મૂકી જર્મની ઇંગ્લાંડને ઘેરા ધાલે છે. ઇટલી તેને અનુસરે છે. મી. ચર્ચીલ ઇંગ્લાંડની અપૂર્વ રક્ષણાત્મક શક્તિ વર્ણવી જર્મનીને અને હીટલરને પડકારે છે. ઇંગ્લાંડ પર જર્મનીએ ચલાવેલો ભયંકર વિમાની હુમલો ને અલદામાં ષ્વિટિશ વિમાનો જર્મની અને ઇટલી પર બોમ્બ વર્ષાવે છે. ફ્રાંસને ઉત્તર કિનારેથી જર્મનીએ ષ્વિટન પર ચલાવેલો તોપમારો. ફ્રાંસની નવી સરકાર જર્મનીને મદદ કરવાને આક્રિકામાંનાં પોતાનાં ૯૦૦ વિમાનોને સ્વદેશ બોલાવે છે. દેશપાર થયેલા રશિયન નેતા ટ્રોટસ્કી પર ખૂની હુમલો ને તેનું મરણ. ફ્રીલડ-માર્શલ એટવુડના પુત્રે કરેલો આપઘાત.

शशिकान्त ओन्ड कुं.

अशभा जनावनार

रावपुरा-टावर पास

वडोदरा

હવે મુંબઈ જવાની જરૂર નથી

કોઈ પણ નંબરના કમ્પાઉન્ડ કાચ અરજન્ટ ૪ કલાકમાં
અમારા પોતાના કારખાનામાં ખનાવી આપીશું

સોનાના ચાંદ મેળવનાર

શશિકાન્ત અશમાવાળા

શવપુરા-ટાવર સામે, વડોદરા

અમારા કામ માટે જે અનેક સર્ટિફિકેટો મળ્યાં છે. તેમાંનાં થોડાં
આ સાથે આપ્યાં છે. તે વાંચી જોવા વિનંતિ છે.

કેટલાક અભિપ્રાયો

(ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે)

I have had occasion to deal with Messrs Shashikant & Co., opticians, Raopura, Baroda. I am glad to say that their service is prompt and satisfactory.

Sir V. T. Krishnamachariar,
(Dewan of Baroda)

રાવપુરા, વડોદરામાં આવેલ ચશ્માવાલા શશિકાન્ત એન્ડ કા. વાળા સાથે મારે કામ પડ્યું હતું. હું કહેવાને ખુશી થાઉં છું કે તેઓ ઝડપથી અને સંતોષકારક કામ આપી શકે છે.

સર વી. ટી. ક્રિશ્નામાચારીઅર
દિવાન, વડોદરા રાજ્ય

મારા ચશ્મા માટે ઘણીયે વાર મેં તમારી સલાહ લીધી છે અને દરેક વખતે મને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો છે, તેમજ હર વખતે ત્વરાથી અને વિશ્વાસપૂર્વક કામ કરી આપ્યું છે.

મણિલાલ ખી. નાણાવટી
એમ. એ.: એલએલ. ખી.

નાયબ દિવાન—વડોદરા

(હાલ રેપ્યુટી ગવર્નર-રીઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયા)

નામદાર શ્રીમતી શકુંતલા રાણે ગાયકવાડને જે કમાન અને કાચ વડોદરાની શશિકાન્ત કું. એ બનાવી આપ્યાં છે તેથી તેઓશ્રીને પૂરેપૂરો સંતોષ થયો છે.

વડોદરા

એ. એસ. પ્રભુભુ

સેક્રેટરી, હુ પ્રિન્સિપલ, શકુંતલા રાણે, ગાયકવાડ

ત્રણ કરતાં વધારે વાર મેં શશિકાન્ત કું. પાસે ચશ્માનું કામ કરાવ્યું છે. તેઓ તાત્કાલિક કામ કરી આપે છે એટલું જ નહીં, પણ સાથે સાથે કાળજીપૂર્વક અને ખંતથી કામ કરનાર છે. તેઓને દરેક પ્રકારે સફળતા મળે તેમ ઈચ્છું છું.

વિસનગર

(શ્રીમંત) દામાજીરાવ ગાયકવાડ

સરદાર ગણપતરાવ ખાશેરાવ રાણે શિરકેને પત્ર લખતાં આનંદ થાય છે કે, શશિકાન્ત કું. ચશ્મા બનાવનારાએ મને જોઈતી જ ભાત અને જાતના ચશ્મા બહુ જ શિષ્ટતાથી તથા અચ્છી રીતે બનાવી આપ્યાં છે. અને તેથી મને સોએ સો ટકા સંતોષ થયો છે.

સરદાર જી. કે. રાણે શિરકે

મારું પોતાનું તથા જે જે ભાઈબંધો અને મિત્રોને બલામણુ આપી તમારે ત્યાં મોકલ્યા હતા તે સર્વનું કામ, ઘણું જ સંતોષ જીવને તેણું તમારી દુકાને કરી આપ્યું છે. વળી તમે જે વસ્તુ આપી હતી તેનું દામ, ખીજ દુકાન વાળાઓ જે દ્યે છે તેની સરખામણીમાં પણ તમે એણું જ લીધું છે. દરેક મુદ્દામાં શાસ્ત્રીય રીતે જ કામ કરવું તે તમારી ખાસ ખૂબી છે. અને કહેતાં મને આનંદ થાય છે કે, આ પ્રમાણે દરેક આહકનું કામ ધ્યાનપૂર્વક કરી આપવાથી તમારા માટે તેઓને ઘણું જ સાહે લાગ્યું છે.

જી. એમ. તાંબે

ખી. એ., એલએલ. ખી. વકીલ-હાઈકોર્ટ-વડોદરા

મુંબઈથી અને અહીંથી ઘણીવાર ચરમાના વેપારીઓએ મને ચરમા આપેલાં તે કરતાં..... અહિંનાં ભણીતા આંખના ડાક્ટર શ્રી. શશિકાન્ત સલાહ પ્રમાણે તમારા ત્યાંથી લીધેલા ચરમાથી મને ઘણું જ સંતોષ થયો છે અને વાપરવામાં પણ માફક લાગી, આંખને ઘણું બેસતા આવી, કોઈ પણ ભતતની તકલીફ નહીં પડ્યાતી નથી.

વડોદરામાં તમારી કંપની જેવી તથા નિષ્ણાત કંપનીની લોકોને ઘણી જરૂર હતી; કિંમત પણ મુંબઈ કરતાં કીકાયત હોય છે.

શ્રી. માણેકલાલ ડાક્ટર (રાજવરત્ન)
અધિપતિ-સચાલ વિજય, વડોદરા

આનંદપૂર્વક કબૂલ કરું છું કે, શશિકાન્ત કા. જ મારા ચરમા ખનાવી આપે છે. તેમણે મને તથા મારા કુટુંબમાં કેટલાકને ચરમા ખનાવી આપ્યા છે. તેમના કામથી અમને હંમેશાં સંતોષ જ થયો છે.

બી. કે. બાટે, એમ. એ. (કેમ્બ્રીજ)
મીનીસ્ટર ઓફ એજ્યુકેશન-વડોદરા સ્ટેટ

I have pleasure in certifying that the College Physics Laboratory purchased two lenses for optical instruments from Messrs Shashikant & Co. Baroda and found them to be quite satisfactory.

N. K. Apte
Prof. of Physics

S. G. Burrow
B. Sc. (London)
Principal

Baroda College

શાસ્ત્રીય પ્રયોગશાળાના દુરબીનો માટે બે કાચ અમે શશિકાન્ત કા. પાસે ખનાવરાવ્યા હતા. તેમના કામથી અમને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો છે એવું પ્રમાણપત્ર લખી આપતાં આનંદ થાય છે.

એન. કે. આપ્ટે
પ્રોફેસર ઓફ ફીઝિક્સ

એસ. જી. બરો
બી. એસ. સી. (લંડન)
પ્રિન્સિપાલ-કોલેજ, બરોડા

વડોદરાની શશિકાન્ત એન્ડ કુ. ચરમાવાળા બંધા પ્રકારનું કામ કરનાર છે. તેમની કામ કરવાની રીતથી તથા જે જે ચરમા તેમણે ખનાવી આપ્યા છે તેથી, મને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો છે. વળી તે કામ તેમણે ઘણી ઝડપથી કરી આપ્યું હતું.

કે. એસ. વડોલ
પ્રિન્સિપાલ,

ધી મહારાણી તારાબાઈ ટીચર્સ કોલેજ-કોલહાપુર

શશિકાન્ત એન્ડ કુ.વાળા ચરમા સંબંધી દરેકે દરેક વિગતમાં આખી જાહેગીના અનુભવ તથા જ્ઞાન ધરાવે છે; તેમને માટે મારા મિત્રોને મેં બલામણું કરી છે તથા બહાર જનતાને પણ તે જ પ્રમાણે વિના સંકોચે કામ લેવા બલામણું કરું છું.

એ. બી. પંડ્યા

બી. એ., એલ. એલ. બી.

ડાયરેક્ટર ઓફ કોમર્સ, ઈન્ડસ્ટ્રીઝ એન્ડ લેબર્સ
(હાલ ટ્રેડ કમીશનર ફોર બરોડા સ્ટેટ, લંડન)

(૫)

આપે એમને પૂરા પાડેલા ચરમા સંબધે એમને પૂરા સંતોષ થયા છે.....

ચિમનલાલ અબનલાલ ડોક્ટર

એમ. એ., એલએલ. બી.

માલિક, "નવજીવન"

શશિકાન્ત કુ. એ બાઇફેકલ (દૂરનું અને નજીકનું, બન્ને કામ એક જ કાર્યથી કરી શકાય તેવા) ચરમા મને બનાવી આપ્યા છે. તેમણે ઉત્તમ પ્રકારનું કામ કરી આપ્યું છે. જેમને ચરમાનું કામ કરાવવું હોય તેમને આ કંપનીની સલામત્વ કરે છે.

બે. એમ. પાવરી

એમ. એ., એલએલ. બી. એડવોકેટ

મારા પોતા માટે તેમજ મિત્રો માટે શશિકાન્ત કુ. પાસેથી ઘણીયે વખત ચરમા ખરીદ્યા છે. તેમણે જે વસ્તુ આપી છે તથા જે કામ કરી બતાવ્યું છે તે સર્વથી બહુ આનંદ અને સંતોષજનક થયા છે.

છોટાલાલ બી. પટેલ

માલિક, સયાજી આચર્ન વર્કસ-વડોદરા

શશિકાન્ત એન્ડ કુ.એ જે જે માફે કામ કર્યું છે તે સર્વમાં મને સંપૂર્ણ સંતોષ થયા છે એમ જણાવતાં આનંદ થાય છે. તેઓ ચાલાક, હોશિયાર અને વાયદાસર કામ કરનારા છે એટલું જ નહીં, પણ તેમના કામમાં કાંઈજ કહેવાપણું રહેતું નથી. વડોદરામાં આવી દુકાનની અતિ જરૂર હતી. સદ્વાચ્યે આ દુકાન થવાથી તે ખોટ પૂરી પડી છે. તેમને હું ફતેહ ધરું છું.

કે. એચ. કામદાર, એમ. એ.

ઇતિહાસના પ્રોફેસર-વડોદરા કોલેજ

તેમણે માફે કામ સંતોષપૂર્વક કરી આપ્યું છે એટલું જ નહીં પણ આશ્ચર્ય લાગે તેવા દૂક સમયમાં. વળી તે કામ સુંદર તથા મને જોઇએ તેવું જ હતું. તેમજ તેનું કામ પણ મધ્યમ અને વાજબી હતું. જેમણે માફે અને સંતોષપૂર્ણ કામ કરાવવું હોય તેમણે સર્વેએ આજ દુકાને જવાની હું મજબૂત સલામત્વ કરે છે.

ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ

બી. એ., એલએલ. બી.

માજી નાયબ દિવાન-વડોદરા સ્ટેઇટ

ભરોસાદાર ચરમાની દુકાનની વડોદરાને ખરેખર જરૂર હતી. શશિકાન્ત કુ. એ પોતાની દુકાન ઉપાદેશથી તે ખોટ પૂરી પડી છે; કેમકે તેના માલિકાએ પરદેશમાં રહીને, તે વિષયનું ખાસ નિયમિત શિક્ષણ લીધું છે તથા ઔદ્યોગિક અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ તે બનાવવાનું જ્ઞાન મેળવ્યું છે.

તેમની સલાહ લેવાને મને પ્રસંગ પડ્યો હતો. અને કહેતાં યુરોપી થાય છે, કે તે વિષયમાં તેમણે આપેલી ધંધાદારી માહિતીથી મને ખૂબ સંતોષ ઉપજ્યો હતો. સોંપેલું કામ તૈયાર કરી આપવામાં, તેઓ વિશ્વાસપાત્ર ચાલાક તથા નિયમિત માર્ગમ પડ્યા છે.

રાવબહાદુર બી. એ. ભાટગે

પોલીસ કમીશનર-વડોદરા સ્ટેઇટ

(૬)

વડોદરાવાળા ચરમા બનાવનાર શશિકાન્ત એન્ડ કુ.એ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી માટે આખ તપાસવાની ચરમાની એક પ્રેટી બનાવી આપી છે. તે પેટીની બનાવટ તથા કામ બહુ જ બચી કોટિનાં છે એમ આનંદથી જણાવું છું. ચરમા બનાવનાર આ હિંદી પેટીને ઉત્તેજન આપવું ઘટે છે.

એમ. બી. દ્વિવેદી
ડી. એ., એમ. બી. બી. એસ;

એ. એમ. સીરવાઈ
ડી. પી. એચ.
હેલ્થ ઓફીસર
અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી

આ ચરમાવાળાના સારા કામ માટે સંતોષ.....તેઓ કામ પ્રમાણિકપણે અને ઠાઠમસર કરે છે તેથી જેને જરૂર હોય તેને ચરમા આ દુકાનેથી લેવા બલામણુ કરું છું.

સુલેમાન શુલામહુસેન બચા
સરદાર-ઠાકોર-ગામકોટ-મહેસાણા

વડોદરાની ચરમા બનાવનારી શશિકાન્ત કુ. એ બે વખત મને ચરમા બનાવી આપ્યા છે. તેમની કાર્યપદ્ધતિથી મને બહુ સંતોષ થયો છે. ગ્રાહકોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં તથા વર્તનમાં તેઓ બહુ જ વિવેકી છે, તેમને દરેક પ્રકારે ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

એન. જી. શિંદે
નનરલ કમાન્ડીંગ-બરોડા આર્મી

During my stay at Baroda, I have dealt with Messrs Shashikant & Co. They are high class and scientific opticians—their prices are moderate and their personal service to their clients is distinguished by their clarity and attention to detail.

Weir (Lt. Col.)

British Resident at Baroda,
A. G. G. for Gujerat States

વડોદરામાં હું હતો ત્યારે શશિકાન્ત કુ. પાસેથી કામ લેવું પડ્યું હતું. તેઓ બચી કોટિના વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી ચરમા બનાવનાર છે. તેમનો ભાવ માફકસર છે. ગ્રાહકનું કામ ત્વરાથી અને ધ્યાન-પૂર્વક કરી આપવા માટે તેઓ બહુ વખણાયેલા જણાય છે.

લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ વેર

બ્રિટિશ રેસીડન્ટ, વડોદરા

અને ગુજરાતનાં સંસ્થાનેના એ. જી. જી.

જયે વર્ષે મારી પત્ની માટે તમે ચરમા બનાવી આપ્યા હતા. તેનાથી મને તદ્દન સંતોષ થયો છે એમ વિના સંકોચે જણાવું છું.

જે. બી. દેસાઈ

પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ-બરોડા રેસીડન્ટી

શાસ્ત્રિય નિયમ પ્રમાણે ચરમા બનાવનાર તરીકે તેમની હોશિયારીની ખાત્રી આપતાં મને બહુ આનંદ થાય છે. ચરમાના કામમાં સંતોષ થાય તેમ શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું કામ તેઓ કરી આપે છે કેમકે તે ધ્યાનું તેમને પૂરેપૂરું અને સાદું જ્ઞાન છે. તેઓ ભરોસો રાખવા લાયક છે. તથા કામ કરી આપવાને હુમેશાં ઉત્સુક જણાય છે.

વલ્લભભાઈ એમ. પટેલ

મેનેજર, ધી એલેખીક કેમીકલ વર્ક્સ-વડોદરા

(૭)

વડોદરાવાળા શશિકાન્ત એન્ડ કુ. પાસે થોડા વખત ઉપર રીગ્લેસ કીપટોક (દૂર અને નજીક બન્ને કામમાં આવે તેવા અને વળી કમાન વિનાના) ચશ્મા મેં બનાવરાવ્યા હતા. તે કામ બહુ જ સુંદર અને ઉત્તમ પ્રકારનું બનાવ્યું હતું એમ કબૂલ કરવું પડે છે.

કે. એ. નાદીરશા

એલ. એમ. એન્ડ એસ.

કેમીકલ એનેલાઇઝર-વડોદરા સરકાર

ચશ્મા બનાવનારી વડોદરાવાળી પ્રખ્યાત શશિકાન્ત કુ. સાથે મેં અનેક વખત કામ પાડ્યું છે. મને જણાવતાં આનંદ થાય છે, કે તેમણે ચશ્માનું કામ સરસ રીતે કરી આપી અને સંપૂર્ણ સંતોષ આપ્યો છે.

રાજરત્ન આર. એસ. માનેપાટીલ

એકાઉન્ટન્ટ જનરલ-વડોદરા સ્ટેટીટ

કળાભૂવનની ઉદ્યોગશાળામાં વપરાતા શાસ્ત્રિય અને વૈજ્ઞાનિક યંત્રો માટે સાત કાચ બનાવવાની વરદી શશિકાન્ત કુ. ને આપી હતી. મને કહેતાં આનંદ થાય છે કે તેમના સર્વ કામથી મને સંપૂર્ણ સંતોષ ઉપજ્યો છે.

એમ. જે. વૈષ્ણવ

કળાભૂવન વર્કસ-વડોદરા

એમ. ઇ. એ.; એમ. આઇ. ઇ. ડી. (લંડન)

વડોદરા, રાવપુરાના શશિકાન્ત કુ. ચશ્માવાળાએ સંતોષપૂર્વક સલાહ આપીને એક ચશ્મા મને બનાવી આપ્યો. મારી આંખને તે બહુ જ માફક આવી ગયો છે તથા તેનાથી આરામ રહે છે તે ખાત્રીપૂર્વક જણાવું છું.

એમ. એમ. હકીમ, કર્નલ

વડોદરા

મારી પત્ની માટે જે કાચ અને કમાન તમે બનાવી આપ્યાં હતાં, તે દાક્ટરે લખી આપ્યા પ્રમાણે જ બરાબર હતાં. ચશ્માના દરેક ભાગ વાપરવામાં બહુ ટકાઉ દેખાય છે.

જી. વી. આચાર્ય, એમ. એ.

ક્યુરેટર, પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝીઅમ, મુંબઈ

Messrs Shashikant & Co. of Baroda have for a long time supplied all my optical needs and I have no hesitation in saying that they have given me entire satisfaction. Their workmanship is undoubtedly excellent. Their presence here has supplied a long felt want of the Baroda Public.

Baroda

A. W. Decruz Asst. Indian Resident

ચશ્માને લગતી અમારી સર્વ જરૂરિયાત ઘણાં લાંબા સમયથી વડોદરાની શશિકાન્ત કુ. પાસેથી લેવાય છે, અને વિનાસંકોએ કહ્યું છે કે મને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો છે. તેમનું કામ ખરેખર ઉત્તમ પ્રકારનું છે. તેઓ અહીં આવવાથી વડોદરાની જનતાને જે લાંબા વખતની ખોટ હતી તે પૂરી પડી છે.

વડોદરા

એ. ડબલ્યુ. ડેક્રુઝ આસિ. ઈન્ડિયન રેસિડેન્ટ

(૯)

I have had spectacles made by Messrs Shashikant & Co. and have been very pleased with the result. I can confidently recommend them to anyone requiring optical work.

Maharaj Kumar Bhupatsingji of Gondal.

શશિકાન્ત કું. પાસે મારા ચરમા મેં બનાવરાવ્યા હતા. પરિણામે હું બહુજ ખુશ થયો છું. જેમને ચરમાનું કામ કરાવવું પરે તેમને વિશ્વાસપૂર્વક હું બલામણુ કહે છું.

મહારાજ કુમાર ભુપતસિંહજી, ગોંડલ

...Your workmanship is of a very high standard.....prompt attention even for minor orders.....

Lieut. N. G. Iyengar

Army Veterinary Officer, Rewa, C. I.

તમારી કામ કરવાની પદ્ધતિ ઘણાજ ઉચ્ચ પ્રકારની છે.....નાના ઓરડર માટે પણ તાબડતોપ ધ્યાન અપાય છે.

લેફ્ટેનન્ટ એન. જી. આયંગર

આર્મીવેટરીનરી ઓફીસર, રેવા (સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા)

મારે બજારેલી આંખ છતાં તમણે ચરમાઓએ મને બહુજ સંતોષ આપ્યો છે.

સાહેબજાદા ઝખરદસ્તખાન, પાલણપુર

શશિકાન્ત એન્ડ કું. માટે ડો. એચ. એમ. દેસાઇએ મને બલામણુ કરી હતી. તેમનું કામ સંતોષકારક અને ત્વરિત મને બલામણુ છે.

અમદાવાદ

ચીનુભાઈ માધવલાલ (બેરોનેટ)

કામ ખરેખર બલામણુ કરવા યોગ્ય થયું છે. વળી મને ખાત્રી થઈ છે કે, કિંમત પણ ઘણીજ આનંદપ્રી છે. સમતલ્ય છે કે બીજાઓએ મને નાહક ખીવડાવાં માર્યાં હતાં.

બીનાગઢ બહાદુરખાનજી હામરકુલ

એન. એચ. વ્યાસ, બી. એ.

શશિકાન્ત એન્ડ કું. ચરમાવાળા.....કહેતાં બહુ ખુશાલી ઉપજે છે કે તેમનું કામ ત્વરિત અને સંતોષકારક છે.

વડોદરા

(શ્રીમંત) બાદશીહરાવ ગાયકવાડ, કર્મ સચીવ